

Федорчук В.В.

**ОСНОВИ ПЕДАГОГІЧНОЇ
МАЙСТЕРНОСТІ**

навчально-методичний посібник

2008 р.

ББК 74.00

Ф 33

Автор: **Федорчук В.В.**, доцент кафедри педагогіки і методики початкового навчання та дошкільного виховання Кам'янець-Подільського державного університету

Рецензенти: **Г.М.Падалка**, доктор педагогічних наук, професор кафедри фортепіанного виконавства і художньої культури Інституту мистецтв Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Л.Б.Лук'янова, доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник відділу андрагогіки Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України.

О.В.Аніщенко, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогічної майстерності Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського державного університету, протокол №9 від 25 жовтня 2007 року.

Федорчук В.В

Ф 33 Основи педагогічної майстерності. — Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д., 2008. — 140 с.

ISBN 978-966-2124-10-1

У навчально-методичному посібнику стисло і систематизовано викладено основний зміст курсу “Основи педагогічної майстерності” згідно з чинною навчальною програмою та з урахуванням сучасних досягнень педагогічної науки. Теоретичний і практичний матеріали посібника можуть використовуватися під час аудиторного опрацювання курсу “Основи педагогічної майстерності”, а також для організації самостійної роботи студентів. Ознайомлення з поданими теоретичними відомостями та виконання відповідних вправ і завдань сприятиме зростанню педагогічної майстерності майбутніх педагогів, визначенню напрямів їхнього подальшого самовдосконалення.

Посібник може бути корисним студентам педагогічних спеціальностей, викладачам, вчителям-початківцям.

ББК 74.00

ISBN 978-966-2124-10-1

© Федорчук В.В. 2008

ФЕДОРЧУК В.В.

Основи педагогічної майстерності

Навчально-методичний посібник

Здано в набір 26. 10.07. Підписано до друку 25.01.08.

Формат 64 84/16. Гарнітура Times.

Умовно. друк. арк. 8,14.

Друк різнографія. Папір офсетний.

Тираж 300 прим.

Друк ПП Зволейко Д.Г.

32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Кн. Коріатовичів, 9; а/с 83; Тел. (03849) 3–06–20.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 31.08.2005 р. серія ДК № 2276.

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Сутність педагогічної діяльності та майстерності вчителя.....	8
<i>Інформаційний блок.....</i>	<i>8</i>
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>15</i>
<i>Практичні завдання</i>	<i>15</i>
Педагогічна ситуація та педагогічна задача.....	18
<i>Інформаційний блок.....</i>	<i>18</i>
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>21</i>
<i>Практичні завдання</i>	<i>21</i>
Внутрішня техніка вчителя.....	28
<i>Інформаційний блок.....</i>	<i>28</i>
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>36</i>
<i>Практичні завдання</i>	<i>36</i>
Зовнішня техніка вчителя (невербальні засоби).....	39
<i>Інформаційний блок.....</i>	<i>39</i>
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>49</i>
<i>Практичні завдання</i>	<i>49</i>
Техніка мовлення.....	52
<i>Інформаційний блок.....</i>	<i>52</i>
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>58</i>
<i>Практичні завдання</i>	<i>58</i>
Соціально-перцептивна техніка	72
<i>Інформаційний блок.....</i>	<i>72</i>
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>76</i>
<i>Практичні завдання</i>	<i>76</i>
Педагогічне спілкування та його особливості.....	81
<i>Інформаційний блок.....</i>	<i>81</i>
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>85</i>
<i>Практичні завдання</i>	<i>85</i>
Педагогічний вплив як основа педагогічної взаємодії	88
<i>Інформаційний блок.....</i>	<i>88</i>
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>91</i>
<i>Практичні завдання</i>	<i>91</i>

Педагогічний такт і тактика вчителя	96
<i>Інформаційний блок</i>	96
<i>Питання для самоконтролю</i>	98
<i>Практичні завдання</i>	99
Майстерність забезпечення зворотного зв'язку у спілкуванні	102
<i>Інформаційний блок</i>	102
<i>Питання для самоконтролю</i>	105
<i>Практичні завдання</i>	105
Майстерність вчителя у розв'язанні педагогічних конфліктів	110
<i>Інформаційний блок</i>	110
<i>Питання для самоконтролю</i>	114
<i>Практичні завдання</i>	114
Майстерність педагога у проведенні індивідуальної бесіди	122
<i>Інформаційний блок</i>	122
<i>Питання для самоконтролю</i>	124
<i>Практичні завдання</i>	125
Додатки.....	129
Предметний покажчик	137
Література	139

ВСТУП

Проблема підготовки вчителя опинилася сьогодні на зіткненні багатьох загальнонаукових, соціальних, культурних і морально-етичних процесів. Значущою залишається роль вчителя – майстра педагогічної праці, громадянина, носія загальнокультурних і національних цінностей, основою професіоналізму якого є постійне самовдосконалення. Тому набуття педагогічної освіти передбачає не лише оволодіння системою знань та способами діяльності. Важливого значення набувають мимічні, пластичні, інтонаційні, мовленнєві вміння педагога, його емоційність, адекватне сприймання дітей. Через це необхідно, щоб у системі професійної підготовки студенти педагогічних спеціальностей опановували знаннями й практичними вміннями особливого виду: здатністю яскраво і переконливо виражати свої почуття, володіли б прийомами впливу на уважність аудиторії, умінням керувати своїм психофізіологічним апаратом та творчим самопочуттям для успішної організації спілкування та взаємодії з учнями тощо. У зв'язку з цим, варто звернути увагу на такі властивості особистості вчителя, як образність та гнучкість мислення, саморегуляцію психічних станів, емпатію, вміння привертати й утримувати увагу учнів, мовленнєву виразність, вміння в сфері невербальної та вербальної комунікації.

Розвитку цих якостей у майбутніх учителів покликаний сприяти предмет **“Основи педагогічної майстерності”**, що є важливою складовою психолого-педагогічної підготовки вчителя. Курс побудований за логікою: ознайомлення студентів з сутністю педагогічної майстерності та базовими умовами її ефективного становлення, оволодіння основами майстерності вчителя в управлінні собою, майстерністю педагогічного спілкування, майстерністю в управлінні навчально-виховним процесом.

Зміст курсу **“Основи педагогічної майстерності”** дає студентам уявлення про цілісну структуру професійної діяльності вчителя, в основі якої – особистість як основний суб'єкт її творення; формує педагогічну спрямованість і мислення; допомагає усвідомити й оцінити себе в ролі майбутнього вчителя, розкрити свої здібності і ступінь готовності до педагогічної діяльності; виявляє і коригує за допомогою навчальної групи сформовані в окремих студентів стереотипи професійного спілкування, самооцінку їх шляхом співвідношення з думкою групи; сприяє формуванню гнучкого, індивідуального стилю педагогічного спілкування, формує міжпредметні якості, такі як культура зовнішнього вигляду вчителя, техніка і виразність мовлення, здатність до самоконтролю й саморегуляції; стимулює творче розв'язання практичних завдань.

Головна **мета** курсу – стимулювати студентів до професійного самовиховання, формувати у них потребу в неперервному педагогічному самовдосконаленні.

Завдання курсу: розвивати у майбутніх учителів уявлення про педагогічну діяльність як рефлексивне керування діяльністю учня

(переміщення його у позицію активного суб'єкта навчання; розвиток його здатності до самоуправління власною діяльністю; організацію процесу навчання як вирішення навчально-пізнавальних проблем на основі творчої взаємодії з учнями); створити умови для формування у студентів гуманної позиції щодо розуміння мети і завдань власної педагогічної діяльності; допомогти майбутнім педагогам опанувати механізми використання особистісного потенціалу для вирішення педагогічних завдань навчання і виховання, оволодіти елементами педагогічної техніки; визначити оптимальні засоби і напрямки професійного самовдосконалення.

Викладання курсу пов'язується з вивченням педагогіки і психології. Але його призначення специфічне: він покликаний забезпечити розвиток професійно важливих якостей (уваги, уяви, емпатії, рефлексії, здатності до саморегуляції, динамічного впливу), що дозволяє вчителю творчо розв'язувати проблеми педагогічної взаємодії. Методика викладання даного курсу має бути побудована так, щоб студент став не тільки спостерігачем і аналітиком, а й активним перетворювачем власної особистості. Курс має яскраво виражений прикладний характер, перевага надається практичним заняттям. Провідними методами навчання є система вправ на вироблення тих чи інших якостей особистості (соціально-психологічний тренінг), мікровикладання (педагогічний тренінг певних професійних умінь), рольова і ділова гра (вироблення моделі поведінки в тих чи інших ситуаціях).

Специфіка курсу – в принципах його організації, серед яких особливо важливими є: принцип розділення педагогічної діяльності на окремі мікроситуації, що дозволяє організувати систему вправ на усвідомлення стратегії поведінки в даному контексті; принцип високої комунікативності, активного включення студентів у ситуацію взаємодії з аудиторією; постійної рефлексії, яка досягається зворотним зв'язком через аналіз кожним студентом і групою в цілому тих реальних результатів “тут і тепер”, яких досягає майбутній вчитель на заняттях; постійного поєднання вузівських занять зі шкільною практикою, що дозволяє не відкладати у часі застосування знань і умінь.

У процесі вивчення курсу студенти повинні пізнати шляхи оволодіння наступними **уміннями і навичками** та започаткувати їх розвиток:

- оцінювати власний рівень готовності до педагогічної діяльності;
- проектувати шляхи свого професійного зростання та саморозвитку;
- пояснювати сутність і доцільність педагогічної уваги, її перебігу на різних етапах уроку, визначати індивідуальні особливості розвитку власної уваги, розвивати та вдосконалювати власну професійну увагу, використовуючи прийоми тренінгу уваги та спостережливості;
- пояснювати сутність і доцільність педагогічної уяви, визначати індивідуальні властивості уяви, здійснювати тренування відтворюючої, творчої уяви;
- мобілізувати своє творче робоче самопочуття;

- самооцінювати власну зовнішню виразність, здійснювати доцільне невербальне самовираження, читати невербальну інформацію;
- розвивати техніку усного мовлення (якості голосу, інтонацію, дикцію, темпоритм);
- розпізнавати та аналізувати стилі педагогічного спілкування;
- конструювати власне педагогічне спілкування, керуючись знаннями особливостей цього процесу, його правил, шляхів долаття труднощів, уникнення зон утворення бар'єрів спілкування, використовуючи різні елементи педагогічних стилів у залежності від цілей спілкування;
- використовувати прийоми педагогічної взаємодії у спілкуванні;
- конструювати зміст переконуючого впливу, застосовувати різні види і форми прямого й опосередкованого навіювання;
- реалізувати прийоми самонавіювання у заданих умовах;
- здійснювати активне слухання: ставити питання для уточнення інформації, передавати думку своїми словами, відображати емоції співрозмовника, резюмувати почуте; невербально взаємодіяти при нерефлексивному слуханні;
- організовувати педагогічну взаємодію у процесі бесіди з учнями та батьками учнів з дотриманням вимог педагогічного такту;
- моделювати педагогічно доцільне розв'язання педагогічної задачі;
- знаходити оптимальну стратегію взаємодії у конфліктній ситуації;
- встановлювати з учнями психологічний контакт на початку уроку;
- активізувати пізнавальну діяльність учнів;
- користуватися прийомами включення учнів в активний пізнавальний діалог;
- використовувати рефлексивне слухання, добирати доцільні форми реагування на відповіді учнів;
- аналізувати характер і результати пізнавальної діяльності учнів на уроці;
- аналізувати власну діяльність з погляду її педагогічної доцільності.

Джерелами, що забезпечують необхідний рівень активності майбутніх вчителів у роботі над курсом "Основи педагогічної майстерності" стають мотиви самоактуалізації особистості у сфері професійно-педагогічної діяльності. Важливо, щоб у результаті занять у студентів була сформована потреба в подальшому професійному самовихованні, визначилися нові напрямки індивідуального розвитку. Сподіваємося, що пропонований посібник допоможе майбутнім педагогам оволодіти прийомами організації власної діяльності, розв'язувати педагогічні завдання у професійній діяльності, а навчальний процес зробить ефективним та захоплюючим як для викладачів, так і для студентів.

СУТНІСТЬ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА МАЙСТЕРНОСТІ ВЧИТЕЛЯ

ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЛОК

Поняття “педагогіка” розглядають у двох ракурсах: як науку і як мистецтво. Педагогіка як наука вивчається в курсі загальної педагогіки. Але що ж потрібно для того, щоб оволодіти педагогікою як мистецтвом?

Одні стверджують, що для цього потрібен великий досвід. Інші вважають, що потрібно мати талант, тобто народитися педагогом. Але, мабуть, не можна залишатися пасивним і чекати, поки накопичиться досвід або раптом виявиться талант до педагогічної професії.

Тому не варто чекати закінчення навчання, а вже зараз, у студентські роки намагатися набувати професіоналізму. Адже талант може і не виявитися, якщо вчитель не усвідомлює, задля чого він працює, не усвідомлює ролі особистості вчителя в педагогічному процесі, вимог, які ставить перед вчителем суспільство.

Звичайно, невірним буде стверджувати, що вивчення курсу “Основи педагогічної майстерності” одразу забезпечить досягнення вершин професійної майстерності. Проте заняття допоможуть студентам пізнати особливості обраної професії, краще взнати себе, свої можливості, здібності, усвідомити, над чим потрібно працювати, щоб стати майстерним педагогом.

У чому ж виявляється майстерність вчителя? Від чого вона залежить? Тривалий час вважалось, що виховання особистості майбутнього вчителя забезпечується засвоєнням певної системи знань. Тобто, чим більше вчитель знає, тим краще він підготовлений. Але одних теоретичних знань замало: потрібні ще вміння й навички. Тому в процесі навчання у майбутніх педагогів потрібно розвивати певні здібності, формувати професійні якості та вміння, що згодом знадобляться їм у професійній діяльності.

Педагогічна діяльність у широкому розумінні розглядається як діяльність, метою якої є виховання підростаючого покоління¹. Для кращого розуміння її сутності, роботу педагога часто порівнюють з діяльністю письменника чи актора. Приміром, вчитель, так само як і актор, змушений працювати перед аудиторією, починаючи творити “з дзвінком”, в той час коли письменник може собі дозволити чекати натхнення. Готуючи свою роль, актор керується готовим сценарієм, співпрацює з режисером. Вчитель змушений самостійно складати “сценарій” уроку, відповідно маючи можливість вносити корективи у хід заняття. Глядачі чи читачі здебільшого на власний розсуд обирають виставу, книгу, актора, письменника. Учні ж, зазвичай, не мають можливості обрати собі педагога. Разом з тим, вчитель, на відміну від актора чи письменника, змушений контролювати засвоєння матеріалу учнями, звертати увагу на їхню реакцію і т.п.

¹ Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – 2-ге вид., доповн. і переробл. – К.: Вища шк., 2004. – С. 16.

Зважаючи на складність педагогічної діяльності, варто спробувати розчленувати її на складові, що допоможе зрозуміти сутність діяльності вчителя. Так, **структура педагогічної діяльності** містить ряд компонентів: мету, мотиви, об'єкт, суб'єкт, функції, засоби та результат².

Мета, з психологічної точки зору, – це прогнозований людиною результат її діяльності з певним об'єктом. Тому педагогічну мету слід розглядати як зміни, які прогнозує педагог у розвитку особистості учня в процесі навчання та виховання³. Мета педагогічної діяльності визначається суспільством, інтерпретується педагогом, доводиться до учня і (в ідеалі) стає його метою. Мета завжди віддалена, тому її потрібно конкретизувати у завданнях сьогодення. Інакше кажучи, загальна мета визначає спрямованість роботи певної системи освіти (середньої загальноосвітньої школи, вищої освіти тощо). Прикладом таких цілей можуть бути: мета національного виховання (за Концепцією національного виховання, 1994 р.), мета загальної середньої освіти (за Концепцією загальної середньої освіти (12-річна школа), 2001 р.), мета державної політики щодо розвитку освіти (за Національною доктриною розвитку освіти в Україні, 2002 р.), мета художньо-естетичного виховання (за Концепцією художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах України) тощо. Загальні цілі конкретизуються педагогом і надалі зумовлюють і визначають рівень знань, умінь і навичок учнів на певному віковому етапі їхнього розвитку. Відповідно до цих цілей кожен педагог розробляє систему заходів та організовує свою взаємодію з дітьми.

Мотиви педагогічної діяльності – це внутрішні імпульси, що спонукають педагога до професійної діяльності. Мотивувати вчителя можуть ідеали, професійні інтереси, переконання, соціальні установки або професійні цінності. Проте в основу формування мотиву покладено насамперед потреби. Дослідження⁴ свідчать про те, що мотиви можуть бути зовнішніми і внутрішніми. Внутрішні мотиви пов'язані зі змістом педагогічної діяльності і ґрунтуються на потребі у спілкуванні з учнями. Зовнішня мотивація зумовлена чинниками, які не мають безпосереднього зв'язку з професійною діяльністю. До таких мотивів належать, приміром, мотиви соціального престижу, потреба у владі тощо.

Складовими педагогічної діяльності є також об'єкт і суб'єкт. **Об'єкт** – це те, на що спрямована діяльність (матеріал, що підлягає перебудуванню, зміні). Він пасивний і залежить від активності **суб'єкта** – ініціатора й організатора процесу перетворення. Об'єктом педагогічної діяльності вважається учень. Але особливістю учня є те, що він одночасно виступає і суб'єктом, активним учасником навчально-виховного процесу. Вчитель,

² Кузьміна Н.В. Очерки психологи труда учителя. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – 167 с.

³ за Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – 2-ге вид., доповн. і переробл. – К.: Вища шк., 2004. – С. 16

⁴ Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. – СПб., 2000. – С. 234-235.

завичай, є суб'єктом педагогічної діяльності, але разом з тим виступає об'єктом, оскільки учні, як активні учасники педагогічного процесу, теж здійснюють свій вплив на педагога, чим спонукають його до певних змін. Важливим завданням вчителя у цьому контексті є допомогти дитині стати суб'єктом педагогічної діяльності.

У діяльності вчителя вчені-педагоги (Н.В.Кузьміна, В.О.Сластьонін, А.І.Щербаков) виділяють такі основні *функції*:

- *конструктивну* (відбір і визначення структури навчального матеріалу з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей учнів, дидактичних принципів, вимог навчальних програм, а також розробка плану навчального процесу, відбір навчального обладнання, створення дидактичних засобів і т. ін.);

- *організаторську* (залучення учнів до різних видів навчальної роботи);

- *комунікативну* (встановлення ефективних взаємовідносин з учнями, їх батьками, педагогічним колективом);

- *гностичну* (забезпечення наукового підходу до вивчення педагогічних явищ, дослідження учня і учнівського колективу, навчального процесу і результатів педагогічної діяльності: пошук потрібної інформації, експерименти, аналіз власної практики і досвіду інших вчителів)⁵.

Успішність педагогічної діяльності великою мірою залежить від використаних *засобів*, що поділяються на дві групи:

1) *матеріальні* (обладнання, меблі, ТЗН тощо);

2) *нематеріальні* (методи, прийоми, форми, види роботи з учнями).

Особливої уваги заслуговує такий компонент педагогічної діяльності як *результат*. Основною відмінністю результату педагогічної діяльності є те, що він віддалений у часі і невизначений. Звичайно, плануючи свою роботу, ставлячи перед собою певну мету, вчитель прагне передбачити конкретний результат, побачити наслідки власної праці. Та успішність навчання чи виховання залежить не лише від діяльності вчителя, але й від діяльності самих учнів та багатьох інших факторів.

Якою повинна бути діяльність вчителя, що забезпечуватиме досягнення поставленої мети, очікуваних результатів? Відповідати можна по-різному: успішною, вдалою, ефективною, професійною, результативною... Одним словом, майстерною, адже саме у діяльності може виявитися педагогічна майстерність вчителя.

Першим ввів поняття "майстерність вихователя" А.С.Макаренко у своїй статті "Деякі висновки з мого педагогічного досвіду": "Майстерність вихователя не є якимось особливим мистецтвом... але це спеціальність, якої треба навчитись, як треба навчати лікаря його майстерності, як треба навчати музиканта"⁶.

⁵ за Скурульський Р.П. Учитесь быть учителем. – М.: Просвещение, 1986. – С. 7-8.

⁶ Макаренко А.С. Твори: В 7 т. – К.: Радянська школа, 1954. – Т. 5: Деякі висновки з мого педагогічного досвіду. – С. 246.

В.О.Сухомлинський продовжив розвиток теорії про педагогічну майстерність. У працях В.О.Сухомлинського "Сто порад учителю", "Павлівська середня школа", "Як виховати справжню людину", "Розмова з молодим директором школи" та багатьох інших велика увага приділяється діяльності вчителя щодо формування у вихованців рис справжньої людини, громадянина, патріота. "Ми маємо справу з найскладнішим, неоціненним, найдорожчим, що в житті, – з людиною. Від нас, від нашого вміння, майстерності, мистецтва, мудрості залежить її життя, здоров'я, розум, характер, воля, громадянське й інтелектуальне обличчя, її місце і роль у житті, її щастя"⁷.

Сьогодні майстерність визначають по-різному: як "найвищий рівень педагогічної діяльності... який виявляється в тому, що у відведений час педагог досягає оптимальних наслідків"⁸, "інтегрований показник ступеня готовності конкретної людини до виконання професійних обов'язків учителя і вихователя"⁹, "сукупність певних якостей особистості вчителя, що зумовлюються високим рівнем його психолого-педагогічної підготовленості, здатністю оптимально розв'язувати педагогічні завдання (навчання, виховання і розвитку школярів)"¹⁰, характеристику "високого рівня педагогічної діяльності"¹¹, "вираження підвищеного рівня всіх якостей, якими повинен володіти педагог, комплекс властивостей особистості, який забезпечує високий рівень самоорганізації професійної діяльності, а також наслідок підвищеного рівня розвитку деяких педагогічних якостей"¹².

Сучасний погляд на проблему українськими вченими відображено таким чином: "**педагогічна майстерність** – це комплекс властивостей особистості, що забезпечує самоорганізацію високого рівня професійної діяльності на рефлексивній основі"¹³.

Відповідно постає запитання: якими ж властивостями, якостями повинен володіти майстерний вчитель? У психолого-педагогічній літературі можна знайти різні підходи до цієї проблеми. Так, О.В.Духнович вважав, що наставник повинен бути обдарованим особливими властивостями, серед яких називав наступні:

- той, хто бажає вчити, повинен мати справжнє покликання до цієї служби;

⁷ Сухомлинський В.О. Сто порад учителю // Вибрані твори: В 5 т. – К.: Радянська школа, 1976. – Т.2. – С. 420.

⁸ Кузьміна Н.В., Кухарев Н.В. Психологическая структура деятельности учителя. – Гомель, 1976. – С. 20.

⁹ Барбина Е.С. Формирование педагогического мастерства учителя в системе непрерывного педагогического образования. – К., 1997. – С. 37.

¹⁰ Кухарев Н.В. На пути к профессиональному совершенству. – М.: Просвещение, 1990. – С. 7.

¹¹ Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – С.251.

¹² Ризз Г.И. Размышления о педагогической деятельности, культуре, мастерстве // Педагогика. – 1995. - №4. – С. 114-116.

¹³ Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища школа, 2004. – С. 30.

- повинен мати добрі і правильні знання і відомості з того предмета, який хоче викладати іншим;
- повинен мати чистий і непорочний норв і процвітати добродіями;
- повинен бути вже від природи лагідним, поважним;
- повинен учнів своїх любити і їхню любов також для себе заслужити;
- від природи треба йому володіти легким, зрозумілим способом викладання;
- повинен мати потрібні засоби для навчання і наставляння;
- повинен добрий порядок поважати¹⁴.

Ф.М.Гоноболін виокремив 10 професійно-особистісних властивостей учителя: здатність розуміти учня, доступно викладати матеріал, переконувати людей, зацікавлювати учнів, швидко реагувати на педагогічні ситуації і гнучко поводитися в них, передбачати результати своєї роботи, здатність до творчої роботи, організаторські здібності, педагогічний такт, здібності до певного предмета.

Натомість японський педагог Томомучі Киучі пропонує модель учителя, яку наділяє суттєвими, на його думку, ознаками і рисами: здатність одночасно вчити й виховувати, ґрунтовна теоретична педагогічна освіта, висока культура й усвідомлення цінностей виховання, свобода й відповідальність, причетність до інтелектуальної еліти¹⁵.

Аналізуючи загальноприйняті уявлення про “ідеального вчителя”, А.Л.Крупенін та І.М.Крохіна приходять до висновку, що такий педагог повинен усе знати, все розуміти, бути кращим і досконалішим за будь-яку звичайну нормальну людину. Він повинен начебто підноситися над людською масою, демонструючи надзвичайні знання, яскравий талант, організаторські здібності, силу і повноту особистості, вміння турботливо і чуйно ставитися до дітей... Тому образ “хорошого вчителя” починає втрачати людські риси, дедалі більше стаючи схожим на янгола. Зважаючи на це, автори пропонують власну модель: хороший учитель – це щасливий учитель. Щасливий учитель – принц. Основне завдання будь-якого вчителя – стати самому принцем і створити умови, які дають змогу рухатися на шляху до принців його учням¹⁶.

Сьогодні українська педагогічна наука виокремлює чотири основні характеристики майстерного вчителя, тобто **компоненти педагогічної майстерності**:

- 1) гуманістична спрямованість;
- 2) професійна компетентність;
- 3) педагогічні здібності;
- 4) педагогічна техніка¹⁷.

¹⁴ Духнович О.В. Народна педагогія // Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За ред. С.А.Литвинова. – К.: Радянська школа, 1961. – С. 517.

¹⁵ За Педагогічна майстерність: Хрестоматія: Навч. посіб. / Упоряд.: І.А.Зязюн, Н.Г.Базилевич, Т.Г.Дмитренко та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища школа, 2006. – С. 34.

¹⁶ Крупенін А.Л., Крохіна І.М. Эффективный учитель: Практическая психология для педагогов. – Ростов н/Д: Феникс, 1995. – С. 211-214.

¹⁷ Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища школа, 2004. – С. 30.

Гуманістична спрямованість – ключова характеристика педагогічної майстерності. Спрямованість – це ідеали, інтереси, ціннісні орієнтації особистості. Гуманістична спрямованість (гуманний – людський у своєму ставленні і діях до інших людей¹⁸) передбачає *орієнтацію на іншу людину* (зокрема на учня), *гуманне ставлення до інших, врахування потреб вихованців, вибір доцільних засобів впливу та взаємодії, крім цього – гідне самоствердження самого педагога, як кваліфікованого, вимогливого, гуманного вчителя, тобто, утвердження ним вищих духовних цінностей, моральних норм поведінки.*

Основними складовими **професійної компетентності** вчителя є його *знання: з дисципліни, яку він викладає, педагогіки, психології та методики.* Але слід зважати на те, що ці знання повинні бути *комплексними, синтезованими, а не відокремленими одні від одних.* В один і той же момент часу вчитель має володіти тим матеріалом, який викладає, усвідомлювати, як краще донести його до дітей, враховуючи при цьому психологічні особливості школярів. Для того, щоб викликати в учнів зацікавленість навчальним предметом, зробити інформацію “живою” і доступнішою для дітей, знання педагога повинні бути *особистісно забарвленими, тобто, вчителю варто висловлювати власне ставлення до навчального матеріалу, особисте розуміння проблеми, власні міркування.* Визначальною особливістю знань вчителя є їх *постійне оновлення та поповнення, адже педагог – це людина, яка вчиться протягом життя, постійно самовдосконалюється, працює над собою.*

Успішність педагогічної діяльності великою мірою залежатиме від **педагогічних здібностей** вчителя. Серед основних здібностей до педагогічної діяльності виділяють:

- *комунікативні* – здатність до спілкування, до встановлення контактів і зв’язків¹⁹;
- *перцептивні* – професійна проникливість, пильність, педагогічна інтуїція, здатність сприймати та розуміти іншу людину;
- *динамічні* – здатність активно впливати на іншу особистість;
- *емоційна стабільність* – здатність володіти собою, зберігати самоконтроль, здійснювати саморегуляцію за будь-якої ситуації;
- *оптимістичне прогнозування* – передбачення розвитку особистості з орієнтацією на позитивне в ній²⁰;
- *креативність* – здатність до творчості.

Крім цього, важливими можна назвати *організаторські* здібності, *конструктивні* (вміння відбирати та логічно вибудовувати матеріал), *гностичні* (здатність до пізнання нового), *дидактичні* (вміння навчати інших) та ін.

¹⁸ Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л.О.Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – С. 314.

¹⁹ Там само. — С.543.

²⁰ Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища шк., 2004. – С. 34.

Для педагога необхідними також є вміння говорити правильно і виразно, здатність жестом, мімікою, поглядом виразити свої почуття і ставлення, бачити себе з боку. Інакше кажучи, невід'ємним елементом педагогічної майстерності є *педагогічна техніка* – володіння комплексом прийомів, який допомагає вчителю глибше, яскравіше, талановитіше виявити себе і досягти оптимальних результатів у роботі²¹.

До основних елементів педагогічної техніки належать: *техніка мовлення* (голос, дихання, дикція, інтонаційне забарвлення і т.п.), *виразний показ почуттів і ставлень* (міміка, пантоміміка, зовнішній вигляд вчителя загалом), *професійна самопрезентація педагогом свого психічного стану* (самоконтроль, витримка тощо). Тобто, це ті вміння, які допомагають вчителю через візуальний і аудіальний бік сприймання донести до вихованців свої думки і почуття, сприяють творчій поведінці та ефективній взаємодії з дітьми.

Українські педагоги²² у понятті “педагогічна техніка” виділяють дві групи складових. *Перша група* пов'язана з умінням вчителя керувати своєю поведінкою: техніка володіння своїм організмом (мімікою, пантомімікою); керування емоціями, настроєм для зняття зайвого психічного напруження, збудження творчого самопочуття; опанування вміння соціальної перцепції (техніка керування увагою, увагою); техніка мовлення (керування диханням, дикцією, голосом, темпом мовлення). *Друга група* пов'язана з умінням вплинути на особистість і колектив: техніка організації контакту, управління педагогічним спілкуванням, організація колективних творчих справ тощо.

Складові першої та другої груп педагогічної техніки спрямовані або на організацію внутрішнього самопочуття педагога, або на вміння це почуття адекватно виявити зовні. Тому педагогічну техніку поділяють також на зовнішню і внутрішню, відповідно до мети її використання.

Внутрішня техніка – це створення внутрішнього переживання особистості, психологічне налаштування вчителя на майбутню діяльність через вплив на розум, волю і почуття.

Зовнішня техніка – це втілення внутрішнього переживання особистості вчителя в його тілесній природі: міміці, голосі, мовленні, рухах, пластиці.

Оволодіння педагогічною майстерністю та її складовими потребує значного досвіду, а також роботи вчителя над собою. На наш погляд, вивчення курсу “Основи педагогічної майстерності” сприятиме детальнішому вивченню компонентів педагогічної майстерності та ознайомленню з основними способами їх розвитку і вдосконалення.

²¹ Булатова О.С. Педагогический артистизм. – М.: Издательский центр “Академия”, 2001. – С. 47.

²² Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища шк., 2004. – С. 49.

Питання для самоконтролю

1. Як Ви розумієте поняття педагогічної діяльності?
2. Назвіть основні компоненти педагогічної діяльності.
3. Наведіть приклад ситуації, де б учень виступав суб'єктом педагогічної діяльності.
4. Охарактеризуйте основні функції педагогічної діяльності вчителя.
5. Що Ви розумієте під поняттям педагогічної майстерності?
6. Назвіть основні компоненти педагогічної майстерності.
7. Як Ви розумієте поняття гуманістичної спрямованості?
8. Обґрунтуйте роль основних складових педагогічної компетентності для майстерності вчителя.
9. Дайте характеристику основних педагогічних здібностей вчителя.
10. У чому Ви бачите значення педагогічної техніки для вчителя?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Тест для визначення рівня сформованості гуманістичних педагогічних цінностей²³

Уважно прочитайте запропоновані положення, які розшифровані в трьох варіантах. Виберіть той варіант, який найбільше відповідає Вашим педагогічним поглядам.

1. Природа дитини така ж, як і природа дорослого. Різниця між ними не в самій природі, а лише в ступені розвиненості:

- А) так
- Б) якоюсь мірою
- В) ні

2. Поведінка дитини в школі залежить від її психологічних особливостей і стану здоров'я:

- А) так
- Б) якоюсь мірою
- В) ні

3. Ваше ставлення до методів виховання:

- А) Ви вирішили відмовитися від авторитарних методів;
- Б) Ви вважаєте за краще діяти авторитарно за будь-яких умов;
- В) Ви шукаєте більш м'які, ліберальні методи, але у вас ще не зжиті замашки авторитарності.

4. Який варіант поведінки здається Вам найбільш прийнятним:

- А) відмовитися від авторитарних вимог, від суворої дисципліни в школі і перейти до дисципліни трудового співробітництва;
- Б) спробувати добитися дисципліни з мінімумом зовнішнього примушування;
- В) притримуватися лише авторитарних методів муштри.

5. Ваше ставлення до вибору роботи дітьми:

²³ Френе С. Избранные педагогические сочинения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 266-302.

- А) так організувати розподіл робіт, щоб у дітей завжди створювалось враження, що вони самі вибирають собі завдання;
- Б) вільний вибір завдань можна допустити на уроках мови і математики;
- В) краще вчителю самому давати завдання, не погоджуючи їх з дітьми.

6. Ваше ставлення до успіхів і невдач учнів у навчанні:

- А) навчання неможливе без масових невдач;
- Б) необхідно прагнути, щоб діти менше зазнавали невдач;
- В) навчання повинно сприяти успіхам дітей.

7. Вибір методів навчання:

- А) Ви за навчання, засноване на досліді й експерименті;
- Б) Ви за поєднання вербальних методів і експерименту;
- В) Ви залишили б незмінною пояснювально-ілюстративну методику навчання.

8. Місце запам'ятовування у навчальному процесі:

- А) пам'ять має відігравати допоміжну роль у процесі навчання;
- Б) навчання засноване головним чином на пам'яті;
- В) пам'яті приділяється значна роль у процесі навчання.

9. Ваше ставлення до заучування правил і законів:

- А) Ви за організацію живої експериментальної роботи по самостійному виведенню дітьми правил і законів;
- Б) Ви за поєднання такої роботи із заучуванням правил і законів в надії, що вони можуть згодитися;
- В) Ви за навчання, що на перше місце ставить заучування напам'ять правил і законів.

10. Ваше ставлення до оцінки:

- А) Ви за виставлення оцінного балу;
- Б) Ви по-іншому назвали б оцінку;
- В) Ви за новаторську організацію роботи без виставлення оцінного балу.

11. Ваше ставлення до покарань:

- А) необхідно повністю відмовитися від усіляких каральних заходів;
- Б) слід уникати покарань, але це не завжди вдається;
- В) покарання необхідні, не варто відмовлятися від їх застосування.

Для визначення рівня сформованості у Вас гуманістичних педагогічних цінностей використайте ключ-дешифратор:

1			2			3			4			5			6			7			8			9			10			11		
а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в	а	б	в
2	1	0	2	1	0	2	0	1	2	1	0	2	1	0	0	1	2	2	1	0	2	0	1	2	1	0	0	1	2	2	1	0

В залежності від набраної Вами кількості балів Ваш рівень сформованості системи гуманістичних педагогічних цінностей може бути:

- 0 – 7 – низький
- 8 – 15 – середній
- 16 – 22 – високий

2. Мудрі думки

Керуючись власним досвідом та наведеними цитатами, визначте:

- 6 найважливіших рис ідеального вчителя;
- переваги та недоліки професії вчителя.

Щоб бути хорошим викладачем, потрібно любити те, що викладаєш, і любити тих, кому викладаєш.

(В.Ключевський)

Усюди цінність школи дорівнює цінності її вчителя.

(А.Дістервег)

Мудрість влади педагога полягає в тому, щоб моя воля стала бажанням дитини.

(В.О.Сухомлинський)

Хто не може взяти ласкою, той не зможе взяти і строгістю.

(А.Чехов)

У хорошого вчителя ми цінуємо кращі якості дресирувальника, клоуна та циркового коня, якого рік за роком ганяють по колу.

(М.Звонарьов)

Вчительство – не втрачене мистецтво, але повага до вчительства – втрачена традиція.

(Ж.Барзен)

Професія вчителя дає довічну гарантію від викрадення з метою викупу.

(С.Моцарський)

3. Майстерність чи талант?

Чи згодні Ви з думкою А.С.Макаренка щодо здобуття вихователем майстерності? Чому?

“Майстерність вихователя не є якимось особливим мистецтвом, що вимагає таланту, але це спеціальність, якої треба навчитися, як треба навчати лікаря його майстерності, як треба навчати музиканта. Кожна людина, якщо вона не каліка, може бути лікарем і лікувати людей, і кожна людина, якщо вона не каліка, може бути музикантом. Хто – краще, хто – гірше. Це залежатиме від якості інструмента, навчання і т.п. А у педагога такого навчання немає”.

ПЕДАГОГІЧНА СИТУАЦІЯ ТА ПЕДАГОГІЧНА ЗАДАЧА

ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЛОК

Педагогічна діяльність потребує від учителя оперування комплексом професійних знань, педагогічною технікою, системою здібностей до педагогічної діяльності, оскільки кожного дня, кожної хвилини перед педагогом постають безліч ситуацій, що потребують відповідного реагування, прийняття рішень і т.п. Власне, уся педагогічна діяльність, увесь педагогічний процес складається з нескінченного ланцюжка педагогічних ситуацій, які можуть виникати спонтанно, а можуть бути спеціально створені учнями або вчителем (з певною метою). Наприклад, вчитель заходить до класу, щоб розпочинати урок – а половина учнів відсутня. Це вже ситуація, що потребує певної реакції та прийняття рішення. Через десять хвилин після початку уроку на порозі класу з'являється учень, що запізнився, – знову ситуація. Хтось не виконав домашнього завдання, інший постійно розмовляє на уроці, комусь захотілося їсти і він дістає з сумки бутерброд... У таких ситуаціях виявляється невідповідність, суперечність між очікуваннями педагога та реальністю. Тобто, **педагогічна ситуація** – це фрагмент педагогічної діяльності, що містить суперечності між досягнутим і бажаним рівнями вихованості учнів і колективу²⁴.

Кожного разу, стикаючись з подібними ситуаціями, педагог може піти двома шляхами:

- 1) залишити проблему поза увагою;
- 2) поставити перед собою мету – подолати суперечність, що виникла.

Майстерність вчителя виявляється тоді, коли він усвідомлює педагогічну ситуацію, ставить перед собою мету та формулює педагогічну задачу. Тобто, ситуація стає задачею за умови цілеспрямованої педагогічної діяльності :

ПЕДАГОГІЧНА СИТУАЦІЯ + МЕТА = ПЕДАГОГІЧНА ЗАДАЧА

Таким чином, **педагогічна задача** – це результат усвідомлення вихователем у педагогічній ситуації необхідності розробки системи професійних дій і прийняття їх до виконання²⁵. Основна мета, яку переслідує вчитель у своїй діяльності, полягає в тому, щоб у процесі навчання і виховання сформувати і розвинути учня як активного суб'єкта суспільної і трудової діяльності, сформувати його особистість. Цілі педагогічного впливу завжди плануються як деякі ефекти просування, зростання, зміни особистості учня. Вчитель прагне до того, щоб сформувати в учня знання, переконання, методи дії, які б дали змогу учню в подальшому самостійно керувати своєю майбутньою діяльністю²⁶.

²⁴ Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища шк., 2004. – С.35.

²⁵ Мільто Л.О. Методика розв'язання педагогічних задач: Навч. посібник. – Х.: Ранок-НТ, 2004. – С. 19.

²⁶ Моделирование педагогических ситуаций: проблемы повышения качества и эффективности общеобразовательной подготовки учителя / Под ред. Ю.Н.Кулюткина, Г.С.Сухобской. – М.: Педагогика, 1981. – С. 8.

Педагогічні задачі, які педагог висуває і вирішує на основі аналізу конкретної ситуації, можуть бути трьох рівнів: **стратегічні, тактичні й оперативні**²⁷.

Стратегічні задачі найбільш віддалені у часі, вони мають на меті суттєву зміну об'єкта виховання, досягнення бажаного ідеалу. Наприклад, класний керівник, отримавши новий клас і виявивши його особливості, ставить за мету *створити в класі дружний, згуртований учнівський колектив*.

Тактичні задачі сприяють реалізації стратегічної задачі, тобто це ті заходи, які слід здійснити для досягнення віддаленої мети. Приміром, для згуртування колективу вихователь *залучатиме учнів до виконання спільних справ, колективної праці, до спільного проведення дозвілля*.

Оперативні (ситуативні) задачі повинні вирішуватися одразу. Їхня мета – спрямувати вчинки вихованців у потрібне русло. Наприклад, якщо педагог помічає, що один з учнів ображає свого однокласника, то він повинен негайно прореагувати на це відповідним чином (*зробити зауваження, запросити на розмову, призначити покарання, відволікти винуватця певним проханням тощо*).

Слід звернути увагу на те, що, усвідомлюючи одну й ту саму педагогічну ситуацію, вчитель може сформулювати для себе задачі трьох рівнів. Приміром, у ситуаціях, коли хтось з учнів не виконав домашнього завдання або був не уважний на уроці,

- *оперативною* задачею буде: як відреагувати на таке порушення навчальної дисципліни;
- *тактичною* – як вдосконалити засоби обліку та контролю знань, активізувати пізнавальну діяльність на уроках;
- *стратегічною* – як виховати у дітей почуття відповідальності, організованість тощо.

Звичайно, після того, як вчитель поставив перед собою мету та сформулював педагогічну задачу, важливо цю задачу правильно розв'язати. Адже розв'язання педагогічної задачі визначає рівень педагогічної майстерності та професіоналізму вчителя.

Процес вирішення педагогічних задач, як і будь-яких інших задач, містить три основні **етапи**:

- 1) **аналітичний**, який починається з аналізу й оцінки ситуації, що склалася, і закінчується формулюванням задачі, що підлягає вирішенню;
- 2) **проективний** етап, коли плануються способи вирішення вже поставленої задачі, розробляється конкретний проект цього рішення;
- 3) **виконавчий** етап, який пов'язаний з реалізацією задуму, з практичним втіленням розробленого "проекту"²⁸.

²⁷ за Мільто Л.О. Методика розв'язання педагогічних задач: Навч. посібник. – Х.: Ранок-НТ, 2004. – С. 21.

²⁸ Моделирование педагогических ситуаций: проблемы повышения качества и эффективности общеобразовательной подготовки учителя / Под ред. Ю.Н.Кулюткина, Г.С.Сухобской. – М.: Педагогика, 1981. – С. 12.

Розглянемо, як відбувається вирішення педагогічної задачі на прикладі наступної педагогічної ситуації.

Після уроків до вчительки несміло підходить другокласник і соромлячись просить:

- *Олено Миколаївно, дайте мені, будь ласка, телефон Маши Петренко.*
- *Іванку, а навіщо він тобі?*

Опустивши очі, хлопчик зізнається, що йому дуже подобається однокласниця, а поговорити з нею в школі він не наважується. Можливо, вийде по телефону?

1) Аналіз умов і постановка задачі. Коли вчитель зустрічається з проблемною ситуацією, він вимушений зробити її предметом свого аналізу: з'ясувати причини, які викликали ситуацію, визначити її характер тощо. Педагог має ніби "піднятися" над ситуацією, оцінити той чи інший окремий факт у загальному контексті діяльності. Результатом такого аналізу і буде постановка задачі, яку потрібно вирішити в умовах існуючої ситуації.

Наведена ситуація досить неоднозначна. З одного боку, хочеться допомогти сором'язливому хлопчику, з іншого, дати телефон дівчинки – значить, поведеться некоректно стосовно неї, крім того, це може не сподобатись батькам учениці. Перед вчителем постає задача: потрібно і допомогти хлопчику і не спричинити незручностей дівчинці.

2) Розробка "проекту" майбутнього рішення. На цьому етапі вчитель задалегідь уявляє, "програє" ті реальні ситуації, які він повинен створити в процесі організації навчально-виховної діяльності учнів. Суттєве значення тут має інтуїція, оскільки задачі, які щоразу виникають у педагогічному процесі, повинні нерідко вирішуватися в умовах дефіциту часу й інформації про те чи інше явище.

Відволікати хлопчика від його ідеї і переключати його увагу на щось інше не варто: якщо дитина зважилась на такий крок (підійти до вчительки і попросити), то він навряд чи просто так відмовиться. Не дати телефон (сказати, що його у вас немає) і на цьому зупинитися теж буде невірно: дитина може назавжди втратити довіру до педагога. Найкраще, що може вчитель зробити у даному випадку, це сказати хлопчику, що телефону немає, але запропонувати допомогти йому в інший спосіб. Це викличе у дитини довіру до педагога і допоможе школяреві відволіктися від ідеї з телефонним дзвінком та придумати інші способи потоваришувати з дівчинкою.

3) Практична реалізація рішення. Цей етап характеризується безпосередньою взаємодією вчителя і учнів, прямим контактом між ними, організацією діяльності учнів, в результаті чого формуються їхні ціннісні відносини, засвоюються знання і розвиваються вміння.

Наступного дня можна посадити хлопчика з дівчинкою, що йому подобається, чимось обґрунтувавши цей вчинок (наприклад, йому погано видно з останньої парти, а дівчинка сидить близько). Інший варіант може бути спрямований на те, щоб дати хлопчику і дівчинці спільне навчальне

завдання, залучити до спільної справи, що допоможе їм ближче познайомитися, більше спілкуватися і, можливо, подружитися.

У ході педагогічної діяльності здійснюється цілеспрямована й організована взаємодія вчителя і вихованців, спрямована на досягнення визначених, спроектованих заздалегідь змін особистості школяра. При цьому і вчитель і учень навчаються одночасно. Процес розв'язання педагогічної задачі розгортається як спільна діяльність і діяльне спілкування в системі “вихователь – вихованці”. А це і є те середовище, в якому розвивається особистість дитини і особистість дорослого як вихователя²⁹.

Аналіз педагогічних ситуацій, ефективність розв'язання педагогічних задач, правильність прийнятих вчителем рішень великою мірою залежить від особистісних якостей педагога. Саме під час вирішення педагогічних задач виявляються педагогічна спрямованість, ціннісні орієнтації, інтелектуальні, емоційні, вольові якості вчителя. Ці якості впливають на успішність досягнення поставленої мети та свідчать про рівень готовності педагога до творчого розв'язання педагогічних задач.

Питання для самоконтролю

1. Що таке педагогічна ситуація?
2. Наведіть приклад педагогічних ситуацій.
3. Яким чином педагогічна ситуація може перетворитися на педагогічну задачу?
4. Чи кожна педагогічна ситуація перетворюється на задачу? Чому?
5. Назвіть три рівні педагогічних задач.
6. Вирішення якої задачі (оперативної, тактичної чи стратегічної) є найважчим, на Ваш погляд? Відповідь обґрунтуйте.
7. Наведіть приклад оперативної, тактичної та стратегічної задач.
8. Назвіть основні етапи розв'язання педагогічних задач.
9. Охарактеризуйте кожен з етапів вирішення педагогічної задачі з точки зору його значущості.
10. Які якості педагога, на Ваш погляд, допоможуть йому успішно вирішувати педагогічні задачі?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Педагогічна ситуація та її розв'язання Ш.О.Амонашвілі

Ознайомтесь із ситуацією, що сталася у педагогічній діяльності педагога-новатора Ш.О.Амонашвілі.

...Ранок. Дзвоника на урок ще не було. Я записую на дошці вправи. Група хлопчиків і дівчаток підбігає до мене: “Іліко плаче!” Іліко – стриманий хлопчик. І якщо він плаче, отже сталося щось серйозне.

- Чому він плаче?

Іліко стоїть біля шафи, обличчям у куток.

²⁹ Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання. – К.: ІЗМН, 1998.- С. 122.

- Тому що Сандро образив його!
 - Іліко підстригли, а Сандро його дразнить!
- Треба діяти. Але як?

Можна підізвати до себе Сандро й суворо, так, щоб усі почули, сказати, що він учинив погано, і поставити вимогу вибачитися. Це один варіант.

Можна сказати дівчаткам, які підбігли до мене, щоб вони присоромили, засудили Сандро за таку неприязну поведінку. Це другий варіант.

Можна покликати Іліко до себе, подивитися, як його підстригли, і похвалити: “Ти став красивішим, маєш вигляд справжнього чоловіка. Я теж любив у дитинстві так стригтись!” І при цьому не нагадувати, що хтось його дразнив. Це третій варіант.

Можуть бути й інші варіанти.

Який із них мені обрати?

Якщо я стану засуджувати Сандро перед класом, то цим принижу хлопчика в очах товаришів. А раптом він зовсім не хотів образити Іліко? Звичайно, дразнити не можна, але дітям не так легко навчитися керувати своїми емоціями, навчитися бути тактовними, уважними одне до одного.

Якщо доручити дівчаткам засудити Сандро, то вони його так “присоромлять”, що потім уже Сандро буде скаржитись на дівчаток. І тоді з'явиться нова задача з двома невідомими і розв'язувати її буде складніше.

Якщо ж, розряджаючи обстановку, покладусь тільки на свій авторитет (“Ти став красивішим!”), можливо, інші не підтримають мене (не знаючи, що мене треба підтримати).

Важливо відновити пригнічену гідність Іліко і тому необхідно, щоб інші діти підтримали мене. А якщо так станеться, то Сандро і сам буде засудженим. Але, щоб змусити Сандро замислитися над своєю поведінкою, щоб запобігти таким вчинкам у майбутньому, я повинен поговорити з ним серйозно віч-на-віч.

Я далі записую на дошці вправи і шепчу малюкам, які стоять навколо мене:

- Я покличу зараз Іліко до себе і дещо скажу йому, а ви підтримайте мене. Добре?

І кличу хлопчика:

- Іліко, принеси мені, будь-ласка, велику лінійку!

Іліко витирає сльози і несе лінійку.

Сандро стоїть на віддалі. Він знає, що діти поскаржилися мені, і спостерігає, що буде далі.

- Ти що, підстригся? – радісно дивуюсь я. – Покажи, як тебе підстригли!

Іліко, не поспішаючи, знімає шапку.

- Повернися! Мабуть, хороший перукар трапився! Добре підстригли! Я теж у дитинстві любив стригти волосся ось так, дуже коротко, але тоді стригли не так добре, як зараз. З мене товариші насміхалися, якими тільки словами не дразнили. А через два-три тижні в мене вже були

кучері на голові... Знаєш, ти мені так більше подобаєшся! Маєш вигляд справжнього чоловіка. Чи не так, діти?

І тут дівчатка й хлопчики одноставно підтримали мене, навіть ті, які щойно зайшли до класу і нічого не знали про те, що відбулося.

Елла: - Мені подобається Іліко таким!

Гіга: - Я теж хочу так підстригтися!

Ія: - Звісно, добре. Чому ти соромишся зняти шапку?

- Діти, погляньте, які я готую для вас завдання! – навмисне відвертаю увагу всіх від розмови про стрижку Іліко.

А на уроці, коли діти нашіптували мені свої розв'язки, я підійшов до Сандро і сказав: “Задачу ти розв'язав правильно, а от з Іліко вчинив некрасиво! Якщо хочеш стати справжнім чоловіком, то на перерві підійди до нього і скажи: “Вибач, Іліко, я не хотів тебе образити!” Я спостерігатиму, як ти це зробиш!”

Через деякий час я підійшов до Іліко і також шепнув йому: “Якщо до тебе підійде Сандро з вибаченнями, то, будь ласка, вибач йому і скажи, що уже все забув. Добре?”

Вони так і вчинили...³⁰

Дайте відповіді на запитання:

1. Чи можна назвати цей фрагмент педагогічною ситуацією? Доведіть свою думку.
2. Яку педагогічну задачу розв'язував Шалва Олександрович?
3. Знайдіть за текстом такі етапи розв'язання педагогічної задачі:
 - учитель аналізує ситуацію;
 - він усвідомлює суперечності у розвитку учнів і формулює педагогічну задачу;
 - педагог проектує різні варіанти розв'язання задачі та прогнозує можливі результати кожного варіанта;
 - відбувається безпосереднє розв'язання педагогічної задачі – залучення учнів до діяльності.
4. Які професійні властивості Ш.О.Амонашвілі допомогли йому, на Ваш погляд, успішно діяти у цій педагогічній ситуації?

2. Педагогічні ситуації в діяльності А.С.Макаренка

Ознайомтесь із ситуаціями, що мали місце у педагогічній діяльності А.С.Макаренка (за матеріалами книги “Педагогічна поема”: Частина I – розділи 2 (ситуація із Задоровим), 3 (ситуація з Таранцем), 4 (ситуація з Буруном), 8 (бійка в спальні), 24 (про Семена), 28 (випадок із Жоркою і Галатенком); частина II – розділи 2 (ситуація з Марусею Левченко), 17 (збори); частина III – розділи 3 (ситуація з Ховрахом), 13 (бойкот Ужикова)).

Проаналізуйте зазначені уривки, відповідаючи на запитання:

1. Як виникла ситуація? Причини і мотиви її виникнення?

³⁰ Амонашвили Ш.А. Здравствуйте, дети! – М.: Просвещение, 1988. – С. 178-179.

2. Що було відомо А.С.Макаренку про вихованця (вихованців) – учасника даної ситуації?
3. Як педагог ставився до вихованця?
4. Яку педагогічну задачу поставив перед собою А.С.Макаренко?
5. Які засоби використав педагог?
6. Якого результату було досягнуто?

3. Обираємо варіант

Перед Вами – низка педагогічних ситуацій. Після ознайомлення з кожною з них, Вам необхідно вибрати із числа запропонованих варіантів той, який, на Ваш погляд, буде найбільш ефективним з педагогічної точки зору. Якщо жоден із запропонованих варіантів Вас не влаштовує, то можна назвати свій, оригінальний варіант³¹.

1. Ви почали проведення уроку, всі учні заспокоїлися, настала тиша, і незабаром у класі хтось голосно засміявся. Коли Ви, на встигнувши нічого сказати, здивовано подивилися на учня, який засміявся, він, дивлячись Вам прямо у вічі, заявив: “Мені завжди смішно дивитися і хочеться сміятися, коли Ви починаєте вести заняття”. Як Ви відреагуєте на це?

1. “Ось тобі й на!”
2. “А що тобі смішно?”
3. “Та, заради бога!”
4. “Ти що, дурник?”
5. “Люблю веселих людей”.
6. “Я рада(ий), що створюю веселий настрій”.

2. Після того, як Ви провели декілька занять, учень заявляє Вам: “Я не думаю, що Ви, як педагог, зможете нас чомусь навчити”. Ваша реакція:

1. “Твоя справа – вчитися, а не вчити вчителя”.
2. “Таких, як ти, я, звичайно, нічому не зможу навчити”.
3. “Може, тобі краще перейти в інший клас або вчитися у іншого педагога?”
4. “Тобі просто не хочеться вчитися”.
5. “Мені цікаво знати, чому ти так вважаєш”.
6. “Давай поговоримо про це більш детально. У моїй поведінці, мабуть, є щось таке, що наводить тебе на подібну думку”.

3. Учень говорить вчителю: “На два найближчих уроки, які Ви будете проводити, я не прийду, оскільки хочу піти на концерт молодіжного ансамблю (варіанти: погуляти з друзями, побувати на спортивних змаганнях в якості глядача, просто відпочити від школи)”. Як потрібно відповісти йому?

1. “Спробуй тільки!”

³¹ За Мільто Л.О. Методика розв’язання педагогічних задач: навчальний посібник. – Х.: Ранок-НТ, 2004. – С. 129-133.

2. “Наступного разу тобі доведеться прийти до школи з батьками”.
3. “Це – твоя справа, тобі ж здавати екзамен. Все одно ти змушений будеш звітувати за пропущені заняття”.
4. “Мені здається, що ти дуже несерйозно ставишся до занять”.
5. “Може, тобі краще взагалі залишити школу?”
6. “Мені цікаво знати, чому відвідування концерту (прогулянка з друзями, спортивні змагання) для тебе більш важливі, ніж заняття у школі”.

4. *Учень, побачивши вчителя, коли той увійшов до класу, каже йому: “Ви виглядаєте дуже втомленим”. Як на це повинен відреагувати вчитель?*

1. “Я вважаю, що з твого боку не дуже пристойно робити мені такі зауваження”.
2. “Так, я погано себе почуваю”.
3. “Не хвилюйся за мене, краще на себе подивися”.
4. “Я сьогодні погано спав, у мене багато роботи”.
5. “Не хвилюйся, це не завадить нашим заняттям”.
6. “Ти дуже уважний, дякую за турботу!”

5. *Учень каже вчителю: “Я знову забув принести зошит (виконати домашнє завдання тощо)”. Як на це повинен відреагувати вчитель?*

1. “Ну ось, знову!”
2. “Чи не здається тобі це проявом безвідповідальності?”
3. “Думаю, тобі пора поставитись до справи більш серйозно”.
4. “Я хотів(ла) би знати, чому?”
5. “У тебе, мабуть, не було для цього можливості?”
6. “Як ти вважаєш, чому я кожного разу нагадую про це?”

6. *Учень, явно демонструючи своє погане ставлення до когось із товаришів по класу, каже: “Я не хочу працювати (вчитися) разом з ним”. Як на це повинен відреагувати вчитель?*

1. “Ну та й що?”
2. “Нікуди від цього не втечеш, все одно прийдеться займатися”.
3. “Це безглуздо з твого боку”.
4. “Але він також не захоче після цього працювати (вчитися) з тобою”.
5. “Чому?”
6. “Я думаю, ти не правий”.

4. Оперативна задача

Ознайомтесь з педагогічними ситуаціями та сформулюйте оперативні задачі до кожної з них.

1. *“Важкий” учень вирішив зірвати урок хімії в 7-му класі. Для цього він на перерві заліз всередину трибуни вчителя (кафедру у формі ящика), і став чекати приходу вчительки після дзвінка.*

Увійшовши до класу, учителька побачила, як учні завмерли і чогось чекали. Вона звернула увагу і на порожнє місце Євгена К. – головного хулігана класу. Через погляди хлопців педагог здогадалася, де знаходиться Євген, тим більше, що підлітка видав його ж лікоть.

2. Урок музики в 7-му класі веде молода вчителька. Через п'ять хвилин з гуркотом розкриваються двері і, нахабно крикнувши “Можна увійти?!”, на порозі зупиняються троє учнів. Вчителька просить їх вийти і увійти до класу як слід. Учні виходять у коридор. Через хвилину двері відкриваються і підлітки вже заповзають до класу...

3. Молодий вчитель одного разу не стримався і почав обурено кричати на восьмикласника, який справді був винний перед вчителем. Учень спочатку слухав, а потім так спокійно собі питає:

- Чого ти репетуєш?

Педагог зупинився, вражений. Клас затих – нечувана зухвалість – сказати вчителю “ти”! Що буде?

4. Вчителька початкових класів заміняла свою більш досвідчену колегу, яку діти дуже любили. І в перший же день роботи один з учнів класу заявив їй відверто і вороже: “Ви нам не потрібні, ми хочемо нашу колишню вчительку”.

5. До 6-го класу прийшла нова вчителька образотворчого мистецтва. Коли вона увійшла до класу, кілька учнів на задніх партах демонстративно сиділи, напевне, чекаючи, доки педагог зробить їм зауваження.

6. Початок уроку. Вчителька заходить у кабінет і бачить, що Іваницький і Петренко, яким вона заборонила сидіти разом, знову сидять за однією партою. Марія Петрівна просить Петренка пересісти і написати собі на чолі: “Не сидіти з Іваницьким”. Наступного дня Марія Петрівна заходить до класу і бачить, що Іваницький і Петренко сидять за різними партами, а на лобі у Петренка червоним маркером написано: “Не сидіти з Іваницьким”.

7. Вчителька іноземної мови заходить у 9-тий клас і бачить, що учениці повісили усі плакати з граматичними схемами на нові граматичні правила догори ногами.

8. Шанований педагог з великим досвідом роботи заходить до класу і бачить на дошці карикатуру на себе. Вона виразна, смішна, точна. Клас мовчки очікує реакції учителя.

5. Задачі тактичні та стратегічні

Ознайомтесь із педагогічними ситуаціями та сформулюйте тактичну і стратегічну задачі до кожної з них.

1. Олексій любить відповідати на уроках. Його відповіді зазвичай вірні та повні. Він майже завжди отримує найвищі бали. Його рука завжди піднята і він готовий відповідати. Але Олексій дуже сердиться, викрикує, якщо вчитель запитує інших дітей. Крім цього, він вголос насміхається над дітьми, які допускають помилки.

2. На уроці Ірина уважно слухає, намагається виконувати завдання і піднімає руку. Але коли вчителька запитує її, то дівчинка відповідає неспішно і нечітко. Через це Ірина отримує низькі бали, відстає з кількох предметів.

3. На уроці праці Іванко неакуратно зробив виріб. Вчитель попросив його переробити роботу, мотивуючи це тим, що не хоче ставити хлопчику низьку оцінку. На це учень відповів, що інші вчителі завжди ставлять йому низькі оцінки, тому вчитель праці може не хвилюватися і теж ставити низькі бали.

4. Андрій у класі найстаріший, найвищий і рудий. Хлопчики постійно дразнять його Гулівером та Іржавим. Роздратований та ображений Андрій часто доганяє хлопців, що його ображають, і б'є їх. Батьки побитих дітей погрожують Андрію, обіцяючи жорстоко покарати його.

6. На трьох рівнях

Ознайомтесь із педагогічними ситуаціями та сформулюйте оперативну, тактичну і стратегічну задачі до кожної з них.

1. На уроці праці всі учні наполегливо працюють. Лише Ігор демонстративно займається сторонніми справами. На зауваження вчителя він відповідає, що йому необов'язково працювати молотком, оскільки він збирається стати шофером.

2. Учень стріляє по інших кульками з хліба. Вже вся підлога посипана хлібом...

3. Одинадцятий клас. У класі 8 чоловік – консультанти. Це учні, які краще за інших знають той чи інший предмет і допомагають засвоювати матеріал своїм товаришам (на їхнє прохання). Однокласникам подобається так займатися. Вони вважають, що це корисно і тим, хто пояснює, і тим, хто слухає.

Але одного разу одна з кращих учениць класу (консультант) заявила, що їй шкода витратити свій час на заняття з іншими. Оскільки є вчителі, то чому хтось іще повинен займатися зі слабкими учнями? Клас обурений і здивований. Світлана аргументує свою позицію тим, що навчання в 11-му класі не є обов'язковим, кожен розраховує на свої сили, у кожного своя мета, свої інтереси, тому особистий вільний час кожен має право використовувати на власний розсуд.

4. Діти писали твір на тему: “Опис однокласника”. На уроці за бажанням учні читали свої ще неперевірені твори. Один хлопчик “описав” іншого дуже грубими словами. Деякі посміювалися, інші сиділи з великими очима від здивування.

ВНУТРІШНЯ ТЕХНІКА ВЧИТЕЛЯ

ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЛОК

Важливим елементом педагогічної техніки вчителя є здатність володіти собою, керувати своїм самопочуттям, тобто **внутрішня техніка**. Самопочуття педагога не є його особистою справою, оскільки часто відображається на учнях, їхніх батьках, колегах по роботі, впливає на взаємини, атмосферу в класі. Здатність володіти собою допомагає вчителеві бути витриманим і наполегливим у здійсненні педагогічних задумів, дає змогу ефективно взаємодіяти у конфліктних ситуаціях, забезпечує продуктивність діяльності педагога та підтримує його працездатність протягом тривалого часу.

Досягти оптимального внутрішнього стану в педагогічній роботі важко, бо вона є емоційно напруженою і, як писав В.О.Сухомлинський, “це робота серця і нервів”³². Важливими якостями, які дадуть змогу впевнено, без зайвого емоційного напруження здійснювати свою професійну діяльність, на думку сучасних педагогів, є:

- педагогічний оптимізм;
- впевненість в собі як у вчителеві, відсутність страху перед дітьми;
- уміння володіти собою, відсутність емоційного напруження;
- наявність вольових якостей (цілеспрямованість, самовладнання, рішучість)³³.

Загалом усі ці якості характеризують психологічну стійкість у професійній діяльності. В її основі – позитивне емоційне ставлення до себе, учнів, праці. Саме позитивні емоції активізують, надихають учителя, надають йому впевненості, зумовлюють почуття радості, позитивно впливають на стосунки у педагогічній діяльності. Натомість негативні емоції гальмують активність, дезорганізують поведінку і діяльність, викликають тривожність, страх, підозру.

Здатність керувати собою свідчить про сформованість багаторівневої системи саморегуляції особистості. На формування психологічної саморегуляції впливають, насамперед, характеристики нервової діяльності, особистісні якості та система виховання. Проблема психологічної саморегуляції у професійній діяльності вчителя найчастіше розглядається у контексті керування педагогом внутрішнім самопочуттям, психологічним налаштуванням на майбутню діяльність. У зв'язку з цим, під *саморегуляцією* розуміють створення вчителем потрібних або бажаних станів, тобто таких, які забезпечують ефективність його дій.

Психологічне налаштування – це створення стану готовності до виконання певної діяльності. Психологічне налаштування на урок, на майбутнє спілкування з класом, виникнення і реалізація так званого комунікативного натхнення – це складний процес, який визначається

³² Сухомлинський В.О. Сто порад учителям // Вибрані твори: В 5 т. – К., 1976. – Т.2. – С. 426.

³³ Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища шк., 1997. – С. 49.

індивідуальністю вчителя, особливостями учнівського колективу, обставинами діяльності. На думку О.С.Булатової³⁴, самопочуття педагога залежить від рівня його загальної комунікативної культури, а, головне, від ступеня професійно-педагогічної спрямованості його особистості, його бажання працювати з дітьми.

Більшість педагогів систематично здійснюють психологічне налаштування на урок, готуються до зустрічі з дітьми. У цьому процесі значна роль відводиться таким емоційно значущим моментам, як мислене переживання майбутнього уроку, заходу, вироблення свого емоційного ставлення до об'єктів діяльності.

Професія педагога висуває серйозні вимоги до емоційної сфери особистості. Ситуації емоційної напруженості у педагогічній діяльності можуть породжувати неадекватні оцінки, імпульсивні дії стосовно учнів, сприяють розвитку таких особистісних рис, як безініціативність, пасивність, почуття власної професійної непридатності. Надмірні емоційні переживання часто супроводжуються тремтінням кінцівок, помітними змінами в міміці, прискореним серцебиттям. Це негативно відображається на самопочутті педагога, викликає сильну перевтому, зниження працездатності. Отже, основним елементом внутрішньої техніки є регуляція емоційної сфери, тобто, формування емоційної стійкості у професійній діяльності³⁵.

Вчитель у своїй діяльності повинен прагнути до успішного розв'язання поставлених перед ним завдань незалежно від впливу різних негативних факторів, завжди володіти собою і залишатися для учнів прикладом. Але зовнішнє стримування емоцій, коли всередині відбувається бурхливий емоційний процес, не призводить до заспокоєння, а навпаки, підвищує емоційну напругу і негативно відбивається на здоров'ї. Однак вчителю в більшості випадків потрібна не медична допомога, а соціально-психологічна – для вироблення необхідних якостей і навичок, спрямованих на збереження емоційних резервів організму.

Що ж для цього потрібно? Як можна оволодіти навичками внутрішньої техніки? Педагогічна наука пропонує ряд способів, **шляхів досягнення емоційної саморегуляції**, які допоможуть майбутнім педагогам у їхньому професійному становленні.

1. Звернення до власного почуття обов'язку у зв'язку з усвідомленням соціальної ролі професії, ціннісними установками. Тобто, вчитель говорить собі: “Я повинен діяти так, бо я педагог” або “Я мушу це зробити, бо моє завдання...”. Цей спосіб саморегуляції досить складний, оскільки пов'язаний із спрямованістю особистості, її установками, переконаннями. Але в тому випадку, коли особистісні переконання вчителя, його педагогічні принципи сформовані, вони слугуватимуть надійним підґрунтям для емоційної саморегуляції в педагогічній діяльності.

³⁴ Булатова О.С. Педагогический артистизм. – М.: Издательский центр “Академия”, 2001. – С. 124.

³⁵ Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища шк., 1997. – С. 53.

2. Метод фізичних дій. У кожної людини у напруженому емоційному стані змінюється міміка, темп мовлення, дихання, пульс, колір обличчя і т.п. Та емоційна напруга зменшиться, якщо людина переключить увагу з причини гніву чи суму на їхні зовнішні прояви – вираз обличчя, сльози, сміх тощо. Це свідчить про те, що емоційні та фізичні стани людини взаємопов'язані і впливають один на одного. Тому, очевидно, однаково правильними є твердження: “Ми сміємося, бо нам весело” і “Нам весело, тому що ми сміємося”.

Найпростіший, але досить ефективний спосіб емоційної саморегуляції – це розслаблення м'язів. Здатність розслабляти м'язи обличчя, а також довільно і свідомо контролювати їх стан, дозволяє керувати і відповідними емоціями. Так, коли у гніві стискаються зуби, змінюється вираз обличчя, потрібно лише запитати себе: “Чи не стиснуті мої зуби?”, “Як виглядає моє обличчя?” і м'язи почнуть розслаблятися. Уміння регулювати м'язове напруження, контролювати дихання, змінювати темп мовлення і рухів називають методом фізичних дій. *Суть цього методу* – у виконанні фізичних дій, які повинні відповідати певному емоційному стану і здатні викликати у людини потрібні емоції.

Наприклад: у вчителя поганий настрій, немає бажання проводити урок. Як у такому випадку може допомогти метод фізичних дій? Педагог міркує: “Якби я був у хорошому настрої, це було б так: я енергійною ходою ввійшов би в клас, бадьоро привітався, посміхнувся, доброзичливим поглядом оглянув учнів...”. Одночасно педагог повинен фізично відтворити усі ці дії. Тобто, суть цього методу полягає в тому, що для того, щоб викликати у себе певний настрій, необхідно діяти так, ніби ви вже перебуваєте у цьому настрої.

Оскільки з емоційним станом пов'язане і дихання, то його контроль і регуляція зможуть допомогти у саморегуляції настрою. Можна спостерігати, як змінюється дихання людини в різних емоційних станах: рівне дихання під час сну, прискорене, часте при хвилюванні і т.п. А контролюючи дихання, знижуючи його темп і збільшуючи глибину можна зменшити хвилювання.

Так само і зміна темпу рухів і швидкості мовлення може допомогти у саморегуляції вчителя. Приміром, якщо потрібно заспокоїтися, пригасити хвилювання, необхідно почати повільніше ходити по класу, говорити у нешвидкому й рівномірному темпі. За кілька хвилин спрацює саморегуляція організму, хвилювання зменшиться, а то й зовсім зійде нанівець.

Реакції такого типу називаються психосоматичними. Вони діють як рефлекси, тобто призводять до обов'язкових, запрограмованих змін. Це пояснюється міцним зв'язком фізичного і психічного станів. При цьому дія – первинна, а емоція – вторинна. Тому, впливаючи на фізичний стан, ми можемо викликати певні емоційні реакції. Вчитель з привітною посмішкою і сам стає життєрадісним. Якщо ж настрій поганий, варто подумати про щось приємне і з допомогою невеликого вольового зусилля викликати посмішку на обличчі. І поганий настрій поступово відійде.

Загалом метод фізичних дій є ефективним засобом мобілізації творчого самопочуття педагога, шляхом до подолання поганого настрою безпосередньо перед початком або в процесі педагогічної діяльності.

3. Самонавіювання на фоні загального м'язового розслаблення і психічного спокою (з допомогою аутогенного тренування). Психологічна сутність цього прийому полягає у зародженні та укріпленні віри в себе як суб'єкта діяльності. Самонавіювання пов'язано з величезною концентрацією психічних процесів (уваги, уяви, мислення, пам'яті) на об'єкті діяльності. Внутрішня зосередженість дозволяє яскраво, чітко уявити той стан, до якого прагне педагог. Техніка самонавіювання ґрунтується на *аутогенному тренуванні*, яке містить словесні вказівки. Ці словесні формули вчитель може промовляти “про себе” або вголос вранці чи ввечері, по дорозі на роботу, під час робочого дня, перед важкою бесідою. Та найкраще навіювання здійснюється на фоні загального м'язового розслаблення і психічного спокою. Тому аутотренінг, як правило, охоплює три основні *етапи*: 1)розслаблення; 2)самонавіювання (вплив за допомогою спеціальних формул на певні установки) на фоні стану релаксації; 3)вихід зі стану релаксації.

Релаксація – це фізичне і психічне розслаблення. Її мета – підготовка тіла і психіки до діяльності, зосередження на своєму внутрішньому світі, звільнення від зайвого фізичного та емоційного напруження. Дія релаксації заснована на механізмі взаємовпливу. Між станом тіла і станом нервової системи існує взаємозв'язок: тіло розслабляється у міру того, як заспокоюється мозок, а мозок заспокоюється в залежності від того, як розслаблюється тіло.

Розглянемо, як досягається розслаблення, релаксація. Спочатку потрібно зайняти зручну позу, закрити очі та зосередитись на своєму емоційному стані, усвідомити його (“Я схвильований, мені необхідно заспокоїтись”). Другий крок – це зосередження на обличчі, прийняття спокійного, розслабленого його виразу і спрямування думок на щось приємне. Таким чином можна пригасити гостроту негативного переживання. Далі відбувається розслаблення шкіри обличчя, кистей рук з допомогою самомасажу (подумки). Після цього увага зосереджується на розслабленні язика, гортані, регуляції дихання. Потрібно стежити, щоб розслаблення супроводжувалося відчуттям задоволення, позитивними емоційними переживаннями.

Релаксація, зазвичай, поєднується з прийомами самонавіювання. Слово – надзвичайно сильний подразник, який може впливати на процеси головного мозку, а через них – на процеси внутрішніх органів і емоційні стани. Процес *самонавіювання* здійснюється шляхом багаторазового повторення певних словесних тверджень – “формул” самонавіювання. Завдяки ним майбутні вчителі мають змогу знижувати рівень емоційної напруги, формувати стійкий оптимізм, життєрадісність, розвивати самоконтроль, комунікабельність, рішучість, навіювати інтерес, терпіння щодо дітей тощо. Наприклад:

“Мені подобається спілкуватися з батьками. Подобається допомагати їм у вихованні дитини. Я відчуваю, що моя професійна майстерність знадобиться їм, і мені від цього стає приємно”.

Для відпочинку можна використовувати наступну формулу: “Я спокійний; я абсолютно спокійний; я добре відпочиваю і набираюся сил; відпочиває кожна клітинка мого організму; відпочиває кожен м’яз; відпочиває кожен нерв; свіжість і бадьорість наповнюють мене; я зібраний і уважний; попереду плідний день; я відпочиваю”.

Молодому вчителю, який готується до уроку і відчуває невпевненість, страх перед дітьми, бажано провести сеанс самонавіювання, проговорюючи таку, наприклад, формулу: “Я спокійний. Я впевнено проводжу урок. Діти слухають мене. Відчуваю себе вільно, розкуто. Я добре підготовлений до уроку. Урок цікавий. Дітей усіх знаю і бачу. Дітям цікаво зі мною. Я впевнений, сповнений сил. Я добре володію собою. Настрій бадьорий, хороший. Учитися цікаво. Учні поважають мене, слухають і виконують мої вимоги. Мені подобається працювати на уроці. Я – вчитель”.³⁶

Промовляти формули не обов’язково точно за текстом. Важливо знайти свою власну тезу, яка б впливала на вас найефективніше. Приміром, якщо ви людина, що не любить директив і наказів, то і текст формули варто будувати в м’якій манері, у формі переконування: “Я спокійний і впевнений у собі. Я повинен зберігати внутрішню стабільність, бо попереду в мене важкий урок”. Якщо ви людина емоційна, то ваш текст повинен містити яскраві прикметники: “Я відчуваю внутрішню стабільність, як міцний фундамент гарної, чудової будівлі”. Якщо ж ви людина стримана і водночас сильна, енергійна, ваша формула може звучати як короткий і різкий наказ чи команда: “Я повинен бути спокійним! Спокій! Впевненість у собі!”

Крім того, текст формули повинен містити ваші ціннісні установки, відображати ваш світогляд. Якщо ви людина самостійна і завжди намагаєтеся орієнтуватися лише на власні переконання, текст формули може починатися словами “Я хочу...”, “Я повинен...”. Якщо ви орієнтуєтеся на суспільну думку, то ваша формула починається так: “Всі люди мене бачать як людину...”, “Усі мої знайомі ставляться до мене, як до людини...”. Якщо ви вірите у свій генотип, астрологічний знак, то навіюєте собі таке: “Мої батьки, дідуся й бабусі, усі в нашому роду володіють...”, “За знаком я Дракон, тому...”.

Для того, щоб процес самонавіювання пройшов успішно, варто скористатися такими *правилами*:

1) попередньо можна виділити кілька “критичних” ситуацій, для розв’язання яких насамперед потрібна здатність до самонавіювання (у студентів це, зазвичай, ситуації екзаменів, захисту дипломних робіт; у вчителів – публічні виступи, конфліктні ситуації на роботі чи в сім’ї, безсоння і т.п.);

³⁶ Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища шк., 1997. – С. 56-57.

2) для оперативного користування формулою бажано мати короткий текст із декількох фраз;

3) самонавіювання повинно бути конструктивним, позитивним, життєстверджувальним (не можна навіювати негативне);

4) формула має бути чітка, лаконічна; послідовність словесних формул така: хочу – можу – буду – є (“Я хочу бути спокійним, і впевненим, я можу..., буду..., я спокійний і впевнений”);

5) самонавіювання передбачає багаторазове повторення формул (іноді до семи разів); найкраще їх промовляти щоденно зранку після сну і ввечері перед сном;

6) промовляти формули слід у стані зосередженості, сконцентрованості;

7) в залежності від особливостей конкретної особистості та способу життя, щоденні вправи такого виду можуть продовжуватися від кількох тижнів до кількох місяців;

8) важливо також безсумнівно, беззастережно вірити у “магічні властивості” слів, які проголошуються.

Крім цього, для успішного самонавіювання, звичайно, потрібна систематична робота.

4. Розрядка в діяльності. Уміння керувати емоціями не виключає їхньої негативної дії. На ґрунті постійних негативних реакцій розвиваються різноманітні захворювання. Для їх нейтралізації потрібні не просто гальмування, уникнення ситуацій, що викликають негативні стани, а й розрядка негативних емоцій за допомогою приємної діяльності, якою може бути слухання музики, заняття спортом, спілкування з природою, читання книг тощо.

Музикотерапія – це засіб керування психічним станом людини за допомогою музики.³⁷ Так, ритмічна музика, як правило, піднімає настрій, працездатність людини. Мінорна, лірична мелодія сприяє розслабленню, викликає стан спокою. Музикотерапія використовується для лікування і створення доброго настрою здавна. Вона передбачає наявність хорошої фонотеки, вміння грати на музичних інструментах. Причому важливий не рівень музичних здібностей, а ступінь задоволення, яке отримує людина від цих занять. Переносячись у сферу мистецтва, людина отримує позитивні емоції, дія яких гальмує негативне ставлення і сприяє врівноваженню емоційного стану.

Для прикладу можна навести перелік музичних творів, звучання яких діє заспокоїливо: П.І.Чайковський. Пісня без слів; В.А.Моцарт. Нічна серенада: друга частина для струнного оркестру; А.Вівальді. Концерт для флейти. – Ч.2; Х.Глюк. Мелодія; Т.Альбіноні. Адажіо; Ф.Ліст. Ноктюрн; Й.С.Бах. Арія з сюїти №3; Е.Гріг. Пісня Сольвейг та ін.

Крім того, ефективними в музикотерапії можуть бути твори: М.Огінський. Полонез (при перевтомі і нервовому виснаженні); Ф.Шуберт.

³⁷ Якубовська О.М., Гапійчук І.М. Основи дидактичної емоційної взаємодії. Навчально-методичний посібник до спецкурсу. – Вінниця: Велес, 2001. – С.28.

Аве Марія (у пригніченому меланхолічному настрої); П.Чайковський. Сентиментальний вальс (при вираженій драгівливості, гніві); П.Чайковський. Баркарола, К.Сен-Санс. Лебідь, Дж. Леннон. Вчора (діють розслаблююче); Монті. Чардаш, М.Легран. Шербурські парасольки (мають тонізуючий вплив); А.Рубінштейн. Мелодія (зменшує відчуття тривоги та невпевненості); Л.Бетховен. Місячна соната, Й.С.Бах. Кантата №2 (зменшують роздратованість, розчарування)³⁸.

Розумне *заняття спортом* приносить так звану “м’язову радість”. Виконання фізичних вправ, прогулянки, ігри на свіжому повітрі допомагають відчувати фізичну й естетичну насолоду, акумулюють бадьорий настрій, хороше робоче самопочуття. Однак, вчителю потрібно враховувати тип власної нервової системи. Так, рухлива спортивна гра з елементами азарту не може бути розрядкою, відпочинком для представників слабкого типу нервової системи: вони відчуватимуть напруженість; в той же час осіб з сильним типом такий відпочинок мобілізує, стимулює, підвищує бадьорість.

Бібліотерапія – це вплив на психіку людини завдяки читанню книг. Вона допомагає заспокоїтися, налаштуватися на філософські роздуми або ж, навпаки, збудити потребу активно діяти. Читаючи, людина непомітно для себе захоплюється світом, який створив письменник, стає ніби співучасником подій, радіє, думає і переживає разом з героями твору, забуваючи про власні проблеми.

Працетерапія – засіб керування психічним станом людини за допомогою включення в активну трудову діяльність.

Танцювальна терапія – засіб керування психічним станом людини за допомогою танцю.

Відеотерапія – засіб керування психічним станом людини завдяки перегляду фільмів.

Усі ці способи впливу пов’язані з включенням у ту діяльність, яка приносить задоволення.

Імітаційна гра – це активний метод самоуправління психічним станом, який полягає у програванні суб’єктом ролі такої людини, якою б йому хотілося бути. Наприклад, вчитель, який мав неприємну розмову з директором, може уявити себе в ролі завідувача відділом освіти, який вказує директору школи на певні недоліки в роботі.

Гумор теж здатний справляти позитивний вплив на емоційну сферу людини. Педагог у складній ситуації може безболісно відновити робочу атмосферу дотепним зауваженням, вимогою, висловленою в жартівливому тоні, гумор сприяє налагодженню ефективних взаємин учасників педагогічного процесу.

5. Емоційне налаштування на урок. Емоційне настроювання на творчу діяльність на уроці допомагає досягти найкращих результатів у праці, відчувати натхнення, отримувати задоволення від роботи. У цьому процесі

³⁸ www.tspu.edu.ua/subjects/88/13/lect1_4.html

значна роль відводиться таким емоційно значущим моментам, як мисленне переживання майбутнього уроку, вироблення емоційного ставлення до об'єктів діяльності, прагнення співвіднести матеріал уроку з власним особистісним досвідом, що допомагає емоційно висвітлити матеріал, побачити в ньому нові зв'язки. У педагогічній літературі³⁹ виділяють такі основні напрямки роботи з емоційного налаштування перед уроком:

1) *Звернення до матеріалу уроку*, пошук в ньому потрібних “манків” (термін К.С.Станіславського), тобто привабливого ядра, цікавих моментів в матеріалі та методиці уроку. Важливо зуміти побачити щось приємне, цікаве для себе в матеріалі уроку за будь-яких несприятливих умов.

2) *”Надзавдання уроку”*. Прямо чи опосередковано усвідомленість задуму, мети, завдань уроку впливають на волю, розум, почуття вчителя, збуджуючи його творчу енергію. “Надзавдання уроку” – це та кінцева мета виховуючого навчання, яку вчитель ставить перед собою. Це середня і дальня перспектива навчання, стратегічний план вчителя.⁴⁰ Адже завдання конкретного уроку – це лише ланка у складному і тривалому процесі навчання школярів. “Надзавдання” підіймає вчителя над масою окремих уроків, навчальних фактів, дозволяє розуміти їх з погляду перспектив, допомагає педагогу усвідомити, для чого він працює, чого зрештою прагне.

3) *Створення позитивної установки*. Позитивне ставлення до самого себе, задоволення собою і власною професійною діяльністю необхідні вчителю для успішного розвитку емоційної стійкості, почуття власної гідності. Якщо педагог задоволений собою і своєю професійною діяльністю, то він не відчуватиме надмірного емоційного напруження під час спілкування з учнями, з більшою готовністю йтиме на контакт з дітьми, позитивно впливатиме на їхню особистість. Тому педагогу важливо бути психологічно налаштованим на успіх, впевненим в тому, що мета буде досягнута. Необхідно привчити себе до успіху, зробити його звичним для себе. Адже, як писав Х.Ліндеман, “зберігати у своїй пам'яті негативні уявлення рівнозначно повільному самогубству”⁴¹.

Отже, можна знайти фактори, які б стимулювали виникнення робочого настрою, відповідного емоційного стану, допомагали у формуванні емоційної стійкості та саморегуляції вчителя. Та які б способи опанування внутрішньою технікою не використовувалися педагогом, важливо, щоб вони допомагали у професійній діяльності – у підготовці до уроку, налаштуванні на урок, відновленні сил після напруженої праці, розв'язанні проблемних ситуацій та конфліктів.

³⁹ Булатова О.С. Педагогический артистизм. – М.: Издательский центр “Академия”, 2001. – 240 с.

Львова Ю.Л. Творческая лаборатория учителя: Из опыта работы. – М.: Просвещение, 1985. – 158 с.

Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища шк., 1997. – 349 с.

⁴⁰ Львова Ю.Л. Творческая лаборатория учителя: Из опыта работы. – М.: Просвещение, 1985. – С. 99-100.

⁴¹ За Семенова Е.М. Тренинг эмоциональной устойчивости педагога. Учебное пособие. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – С.121.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення педагогічної техніки та її основних компонентів.
2. Розкрийте значення внутрішньої техніки в роботі вчителя.
3. Які Ви знаєте способи оволодіння навичками внутрішньої техніки?
4. Наявність яких особистісних рис педагога забезпечує ефективне використання звернень до почуття власного обов'язку в зв'язку з усвідомленням соціальної ролі професії вчителя?
5. Який зв'язок між емоційним та фізичним станом людини лежить в основі методу фізичних дій?
6. Назвіть умови ефективного самонавіювання.
7. З якою метою може здійснюватися розрядка в діяльності?
8. Охарактеризуйте основні напрямки емоційного налаштування вчителя перед уроком.
9. Чи вважаєте Ви можливим і доцільним використання названих шляхів саморегуляції в інших (не педагогічних) сферах життя? Якщо так, то де саме і з якою метою?
10. Які з методів опанування навичками внутрішньої техніки Ви маєте на меті використовувати у майбутньому?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Тест

Визначте рівень власної емоційної стабільності за системою запитань Айзенка. Відповідаючи на запитання, підрахуйте кількість позитивних відповідей. За кожен позитивну відповідь нарахуйте собі 1 бал.

1. Чи часто ви відчуваєте потребу мати друзів, які вас розуміють, можуть підбадьорити, втішити?
2. Ви вважаєте, що вам важко відповідати "ні"?
3. Чи часто у вас бувають спади та піднесення настрою?
4. Чи часто ви відчуваєте себе нещасним(ою) без достатніх на те причин?
5. Чи виникає у вас почуття ніяковості й хвилювання, коли ви хочете розпочати розмову із симпатичним(ою) незнайомцем(кою)?
6. Чи часто ви тривожитесь з приводу того, що зробили або сказали щось таке, чого не слід було робити або говорити?
7. Чи легко вас образити?
8. Чи правильно, що ви іноді сповнені енергії так, що все горить в руках, а іноді зовсім мляві?
9. Чи часто ви мрієте?
10. Чи часто вас непокоїть почуття вини?
11. Чи вважаєте ви себе людиною збудливою і чутливою?
12. Чи часто, виконавши якусь важливу справу, ви відчуваєте, що могли б виконати її краще?
13. Чи буває, що вам не спиться через те, що різні думки лізуть у голову?
14. Чи буває у вас серцебиття?
15. Чи бувають у вас напади тремтіння?

16. Чи хвилюєтесь ви з приводу якихось неприємних подій, які могли б відбутися?
17. Чи часто вам сняться кошмари?
18. Чи турбує вас який-небудь біль?
19. Чи можете ви назвати себе нервовою людиною?
20. Чи легко ви ображаєтесь, коли люди вказують на ваші помилки в роботі або на ваші особисті недоліки?
21. Чи непокоїть вас почуття, що ви чимось гірші за інших?
22. Чи дбаєте ви про своє здоров'я?
23. Чи страждаєте ви через безсоння?

Для особи, яка набрала 12 і більше балів, характерна низька емоційна стабільність. Менше 12 балів свідчать про те, що емоційна стабільність людини сформована на достатньому рівні.

2. Внутрішній промінь

Вправа виконується індивідуально, допомагає зняти втому, досягти внутрішньої стабільності.

Прийміть зручну позу. Сконцентруйте можливості Вашої фантазії та уявіть, що всередині вашої голови, у верхній її частині, з'являється світлий промінь, який повільно й поступово рухається згори вниз і повільно й поступово освітлює обличчя, шия, плечі, руки теплим, рівним і розслаблюючим світлом. Під дією променя розгладжується шкіра, зникає напруження в ділянці потилиці, зменшується і зникає зморшка на лобі, опускаються брови, "охолоджуються" очі, послаблюється напруженість у куточках вуст, опускаються плечі, звільняються шия і грудна клітка. Внутрішній промінь ніби формує нову зовнішність спокійної, розслабленої людини, задоволеної собою і своїм життям, професією і учнями.

Виконайте вправу декілька разів. Ви отримаєте задоволення і навіть насолоду.

3. Щоденні формули

Пропонуємо кілька формул, які вчитель може проговорювати "про себе" або вголос вранці чи ввечері.

- впевненість у собі: "я людина смілива і впевнена в собі; я все вмію, все можу і нічого не боюся";
- любов до учнів: "я люблю своїх учнів; завжди радо зустрічаюся з ними; я завжди відкритий до діалогу з моїми учнями";
- перед складною розмовою: "я спокійний і впевнений у собі; у мене правильна позиція; я готовий до діалогу та взаєморозуміння";
- зняття втоми й відновлення працездатності: "я повен сил і енергії, я готовий продовжувати роботу на рівні своїх найвищих можливостей; я повен сил і енергії, у мене енергійні, здорові, молоді нерви, у мене невтомне, молоде, богатирське серце".

4. Формула самонавіювання

Спробуйте скласти власну формулу самонавіювання. Визначте, у яких випадках її доцільно буде використовувати.

5. Зміна ярликів

Зазвичай наша схильність вішати на всі події ярлик “поганого” або “хорошого” призводить до того, що наша поведінка стає шаблонною та передбачуваною. Спробуйте оцінити деякі події з іншого погляду.

Ви попеклися праскою. Запишіть 3 можливих позитивних наслідки даної події.

Ви виграли мільйон євро. Запишіть 3 можливих негативних наслідки виграшу.

Ваш виступ по радіо викликав загальне захоплення. Що поганого у цьому може бути?

6. “Що таке “добре” і що таке “погано”?

На чистому аркуші паперу зліва в колонку напишіть приблизно 10 негативних аспектів вашої життєвої ситуації, які будуть мати небажані наслідки для Вас. Після цього справа, навпроти кожного аспекту, записуємо теж 10 позицій, в яких відмічено позитивні сторони існуючої ситуації.

Крім цього, можна уявити себе в кінці життя і подивитись на теперішні проблеми з висоти прожитих років; або порівняти власні проблеми зі світовими, планетарними.

7. Одночасні дії

Щоб на власному досвіді переконатися, що зайве фізичне напруження паралізує активну діяльність, заважає творчому процесу, спробуйте відчувати, що таке напруження і свобода м’язів: спочатку напружте, відчуйте ту чи іншу групу м’язів, а потім відчуйте м’язову радість від їх розслаблення. Тепер напружте всі м’язи і розділіть число 3450 на 15. Тягніть книжку з рук партнера і одночасно подумки (або вголос) відтворюйте рядки відомих віршів або послідовно згадуйте всі події вчорашнього дня.

8. Дерево

Відчутне послаблення внутрішньої напруги досягається в тому випадку, коли людина зуміє виконати дію децентрації: “зняти” центр ситуації із себе і перенести на який-небудь предмет або зовнішні обставини. Децентрація дозволяє “викинути” негативний стан у зовнішнє середовище і таким чином позбутися його. Рольова децентрація пов’язана з перевтіленням людини, уявним входженням в іншу ситуацію.

Дорогою додому, в транспорті уявляйте себе деревом (яким Вам подобається, з яким легше себе ототожнити), детально програвайте у свідомості образ цього дерева: його могутній чи гнучкий стовбур, розкішне листя, відкриту назустріч сонячному промінню крону, циркуляцію живильних соків, коріння, що міцно вросло в землю. Важливо відчувати “в собі” живильні соки, які витягує із землі коріння. Земля – це символ життя, коріння – символ стабільності, зв’язку людини з реальністю.

ЗОВНІШНЯ ТЕХНІКА ВЧИТЕЛЯ (невербальні засоби)

ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЛОК

Педагог повинен не лише володіти своїми відчуттями та емоціями, регулювати їх з допомогою волі, але й вміти адекватно та емоційно виявляти свій внутрішній стан, думки, почуття назовні. “Вихованець сприймає вашу душу та ваші думки не тому, що знає, що у вас на душі робиться, а тому, що бачить вас, слухає вас”⁴², – писав А.С.Макаренко, нагадуючи педагогам про необхідність дбати не лише про сутність власної діяльності, а й про зовнішнє виявлення своїх намірів, свого духовного потенціалу.

Елементами зовнішньої техніки вчителя є *вербальні* (мовні) та *невербальні* (міміка, пантоміміка) засоби. **Невербальні засоби спілкування** – це взаємне розміщення співрозмовників, відстань між ними, поза, міміка, жести, напрямок погляду та його зміни. У педагогічній діяльності знання особливостей зовнішнього вияву емоційних станів, відображених у міміці й пантоміміці, важливе як для правильного розуміння внутрішнього світу школярів, так і для розвитку вміння вчителем адекватно передавати своє ставлення.

Загалом невербальні способи вираження свого “Я” бувають:

- 1) *успадковані* (зріст, комплекція, розріз очей);
- 2) *сформовані* (зачіска, хода, міміка, одяг).⁴³

Про роль невербальних засобів у ефективній взаємодії свідчать результати спеціальних досліджень. Так, психологами встановлено, що у процесі спілкування між людьми 60-80% комунікації здійснюється за рахунок невербальних засобів впливу і лише 20-40% інформації передається вербально. Альберт Майєрабіан встановив, що передача інформації відбувається за рахунок вербальних засобів (лише слів) на 7%, за рахунок звукових засобів (тон голосу, інтонація звуку) на 38%, а завдяки невербальним засобам на 55%. Професор Бердвісл теж встановив, що словесне спілкування у бесіді займає менше 35%, а більше 65% інформації передається з допомогою невербальних засобів спілкування.⁴⁴

Знання і розуміння вчителем мови тіла допоможе зацікавити аудиторію, викликати довіру, а також правильно інтерпретувати невербальну інформацію в процесі педагогічної взаємодії.

До зовнішньої техніки вчитель має бути дуже уважним. В одязі та зовнішності потрібні скромність, елегантність, почуття міри, розуміння ситуації. Зовнішність вчителя впливає і на його власний психічний стан, адже незадоволення собою пригнічує, а впевненість у приємному враженні на учнів знімає скутість, додає сил. Звідси і вимога до зовнішнього вигляду педагога –

⁴² Макаренко А.С. Твори: В 5 т. – К.: Радянська школа, 1953. – Т. 5: Деякі висновки з мого педагогічного досвіду. Про мій досвід. – С. 163.

⁴³ Грехнев В.С. Культура педагогического общения: Кн. для учителя. – М., 1990. – С. 39.

⁴⁴ Пиз А. Язык телодвижений. – Нижний Новгород: Ай Кью, 1992. – С. 5, 13.

естетика одягу, міміки, постави, жесту. Естетична виразність виявляється у привітності, стриманості рухів, доцільних жестах, у поставі й ході.

Невербальна комунікація – це складний процес взаємодії людей, в якому беруть участь не лише слова, а й інтонація, жести, рухи всього тіла. Для того, щоб зрозуміти комплексне значення “мови тіла”, варто розглянути її основні складові: пантоміміку, міміку, візуальний контакт та міжособистісний простір.

Пантоміміка – це виражальні рухи всього тіла або окремої його частини. Вона створює загальний образ людини. Приміром, гарна, виразна *постава* виражає внутрішню гідність особистості. Найчастіше постава є результатом спеціальних вправ і сформованої звички. Допомагають заняття спортом, спеціальні прийоми: уявити, ніби ви стоїте навшпиньках, або ж постояти біля стіни тощо. Вчителю необхідно виробити манеру правильно стояти перед учнями на уроці: ноги на ширині 12-15 см, одна нога трохи висунута вперед. Не можна забувати про погані звички: похитування, тупцювання, манеру триматися за спинку стільця, крутити в руках сторонні предмети, почухувати голову, терти носа, триматися за вухо і т.п. Важливим тут є самоконтроль учителя, вміння подивитися на себе збоку, очима дітей.

Слід звернути увагу на *ходу*, яка теж несе інформацію про стан людини, її здоров'я, настрій, вік, характер, іноді – професію. Загалом можна стверджувати, що люди, які ходять швидко та розмахують руками, мають ясну ціль і готові негайно її реалізувати. Ті, що зазвичай тримають руки в кишенях, навіть у теплу погоду, найчастіше критичні і потайні. Люди, що знаходяться в пригніченому стані, також часто ходять, тримаючи руки в кишенях, тягнуть ноги і рідко дивляться вгору (Дод. 1. Мал. 1).

Якщо людина зайнята розв'язанням певних проблем, то часто вона ходить у так званій медитативній позі: голова опущена, руки зчеплені за спиною, хода повільна (Дод. 1. Мал. 2).

Самозадоволені, дещо помпезні люди ходять з піднятим підборіддям, їх руки рухаються підкреслено інтенсивно, ноги наче дерев'яні. Таке крокування характерне для лідера (Дод. 1. Мал. 3).

Хода повинна гармоніювати з особистістю педагога. Адже прикро, коли молодий вчитель ступає, як стара квота людина, а тендітна вчителька – як солдат.

До характеристики **жестів** підходять з декількох позицій. Перш за все, жести поділяють на описові та психологічні. *Описові* жести (показ розміру, форми, швидкості) ілюструють хід думок. Вони менше потрібні, але застосовуються часто. Значно важливіші *психологічні* жести, які виражають почуття, внутрішній стан людини. Наприклад, на подив вказують розведені в різні боки руки, на застереження – притиснутий до губів палець руки.

За іншою класифікацією⁴⁵ жести бувають умовні – застосовувані у певних народів, груп людей (наприклад, кивнути головою зверху вниз у східних слов'ян означає “так”, у болгар – “ні”), і неумовні – прийняті всіма без

⁴⁵ Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. – Львів: Світ, 1990. – С. 203.

попередніх пояснень. Серед неумовних жестів виділяють: вказівні (вказують на предмет), описуючі (вимовив “кавун” – і описав рукою коло); зображуючі (благання, жести пантоміми); емоційні (передають різноманітні почуття: гнів, розпач, безпорадність, радість), ці жести вважають психологічними – вони підсилюють смисл, тісніше пов’язані з підтекстом, аніж з текстом; ритмічні (зливаються з ритмікою звука, слова, підкреслюють не окремі моменти мовлення, а весь його ритм (відбивання такту маршового тексту, жест-диригент при скандуванні слів).

Існує підхід до характеристики жестів, як до жестів позитивних і негативних.⁴⁶ Розглянемо основні з них.

Позитивні жести.

1. Розкриті руки долонями догори (Дод. 1. Мал. 4) означають приязність, відкритість, бажання спілкуватися. Часто цей жест супроводжується піднятими плечима. Людина ніби хоче сказати: “Що ще ви від мене хочете?” (Дод. 1. Мал. 5). До жестів відкритості належить також розщібнений піджак (куртка). Якщо людина довіряє співрозмовнику, то вона розщібне або й зніме піджак у його присутності.

Виробивши звичку в процесі спілкування тримати долоні відкритими, вчитель може підвищити довіру до себе. І навпаки, якщо жест відкритих долонь стає звичним, зменшується кількість брехні в мовленні людини. Відкриті долоні педагога заохочуватимуть співбесідників бути відвертими, щирими й довірливими.

2. Рука біля щоки (Дод. 1. Мал. 6) означає, що людина знаходиться у стані роздумів про щось. Та цей жест є досить неоднозначним. Наприклад, якщо учень дивиться вдалину, причому його тіло випрямлене, а ноги міцно стоять на підлозі, то насправді він не слухає пояснення. А якщо учень нахилився вперед, сидячи на краю стільця, схилив голову набік та сперся нею на руку – він дійсно слухає.

3. Схилена набік голова означає інтерес, зацікавленість, створює враження інтенсивного слухання. Про це слід пам’ятати вчителю, якому за мінімум часу потрібно повідомити максимум інформації. Коли слухачі втрачають “хід думки”, то голови випрямляються, плечі спочатку піднімаються, потім опускаються, погляд починає ковзати по стелі, стінах, інших людях, і, нарешті, тіло приймає позу, спрямовану до виходу з приміщення. У цьому випадку вчитель, лектор повинен зрозуміти, що йому невербально передають: “Досить”.

4. Маніпуляції з предметом (прикушування кінчика якого-небудь предмета: дужки окулярів, олівця, ручки) свідчать про невпевненість під час розв’язання проблеми, потребу в додатковій інформації. Маніпуляції з предметами часто є приводом виграти час. Приміром, коли людина повільно знімає окуляри, старанно витирає скельця (деякі люди можуть це робити по

⁴⁶ Кучерявець В.Г. Основи педагогічної майстерності. Практикум. Навчально-методичний посібник для студентів філологічного факультету заочної форми навчання. – Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. М.Гоголя, 2002. – С. 50-51.

п'ять разів на годину), або коли окуляри знімають і людина починає гризти або просто тримати в роті кінець дужки (Дод. 1. Мал. 7). Оскільки говорити з яким-небудь предметом в роті складно, то людина отримує можливість відмовчуватися, займаючись тим часом пошуком нової інформації чи нових варіантів вирішення проблеми.

Крім цього, розв'язуючи складне питання, багато людей починають ходити вперед-назад. Про велику зосередженість під час прийняття рішення свідчить жест: затиснення носа рукою, поєднане із закритими очима (Дод. 1. Мал. 8). У процесі роздумів над прийняттям правильного рішення може відбуватися ще й почісування підборіддя (Дод. 1. Мал. 9).

Негативні жести.

1. Руки, схрещені на грудях, – це захисна, оборонна реакція або фіксована позиція, з якої людина не хоче зрушитися (Дод. 1. Мал. 10). Дослідження свідчать,⁴⁷ що коли слухачі схрещують руки на грудях, то у них не лише складається негативне ставлення до лектора (вчителя), але й менша увага звертається на те, що вони чують, засвоюється менший обсяг інформації.

Положення рук у цьому жесті може бути різним. Так, щоб дізнатися, зайняв співбесідник захисну позицію, чи просто комфортно влаштувався, сплївши руки, потрібно подивитися на його кисті: розслаблені, чи стиснуті в кулаки? Кулаки свідчать про ворожу й наступальну позицію людини. Часто це супроводжується стиснутими зубами та почервонілим обличчям (Дод. 1. Мал. 11, 12).

Ще один вид схрещених рук характеризується тим, що кисті рук міцно стискають плече протилежної руки, так що фаланги пальців стають білими (Дод. 1. Мал. 13, 14). Цей жест означає стримування негативних відчуттів. За допомогою схрещених рук із поставленими вертикально великими пальцями (Дод. 1. Мал. 15) часто демонструють свою зверхність.

Іноді захисний жест зі схрещених рук замінюють частковим, неповним схрещенням, коли одна рука розміщується впоперек тіла, тримаючись за другу руку. Таким чином теж утворюється бар'єр (Дод. 1. Мал. 16). Такий бар'єр може використовуватися, коли людина знаходиться в незнайомому товаристві або коли невпевнена в собі.

Інший вид прихованих жестів, пов'язаних зі схрещуванням рук, полягає в тому, що одна рука рухається впоперек тіла у напрямку до іншої руки, але замість того, щоб схопитися за цю руку, вона торкається сумочки, браслета, годинника чи іншого предмета (Дод. 1. Мал. 17). Такий жест робиться, щоб приховати схвильованість і нервовість. У ролі захисного бар'єра може виступати певний предмет, який людина тримає обома руками (сумочка, книга, квіти), в той час, коли цілком можна обійтися однією рукою (Дод. 1. Мал. 18, 19). Цей жест застосовує багато людей у стресових ситуаціях, як правило, не усвідомлюючи своїх дій.

2. Перехрещені ноги, подібно захисним бар'єрам, сформованим з допомогою рук, є ознакою негативного або оборонного ставлення людини.

⁴⁷ Пиз А. Язык телодвижений. – Нижний Новгород: Ай Кью, 1992. – С. 105.

Якщо одна нога акуратно лежить на іншій (Дод. 1. Мал. 20) – це нормальне положення схрещених ніг, яке може використовуватися для вираження схвильованого стану, стриманої або захисної позиції. Але часто люди так сидять на лекціях, під час тривалого сидіння на незручних стільцях, або в холодну погоду. Коли закинута нога на ногу супроводжується ще й схрещеними руками, це означає, що людина “відключилася”, “випала” з розмови (Дод. 1. Мал. 21).

Закидання ноги на ногу з утворенням кута (Дод. 1. Мал. 22) свідчить про те, що тут присутній дух суперництва та протиріч. Люди з швидкою реакцією, яких важко переконати під час суперечки, часто сидять, закинувши ногу на ногу і обхопивши ногу руками (Дод. 1. Мал. 23). Це ознака впевнених людей, до яких потрібен спеціальний підхід для досягнення спільної мови.

Оборонний та негативний стан часто виражається також з допомогою зведених разом щиколоток. У чоловіків притиснуті щиколотки зазвичай поєднуються з міцно стиснутими кулаками, що лежать на колінах, або руками, що стискають поручні стільця (Дод. 1. Мал. 24). Жіночий варіант дещо відрізняється: коліна зведені разом, ноги можуть бути нахилені в один бік, руки лежать або паралельно одна одній на колінах, або одна рука на іншій (Дод. 1. Мал. 25).

3. Переплетені пальці рук означають розчарування і бажання людини приховати своє негативне ставлення. Цей жест має три варіанти: схрещені пальці рук піднято на рівні обличчя (Дод. 1. Мал. 26), руки лежать на столі (Дод. 1. Мал. 27), на колінах, коли людина сидить, або внизу перед собою, коли людина стоїть (Дод. 1. Мал. 28). Існує залежність між положенням рук і силою негативного почуття, яке переживає людина, тобто, з людиною важче буде знайти спільну мову, коли її руки підняті так, як зображено на мал. 26, ніж на мал. 27.

4. Захист рота рукою є першою ознакою обману. Наприклад, якщо п'ятирічна дитина скаже неправду своїм батькам, то відразу прикриє рот однією або обома руками (Дод. 1. Мал. 29). У дорослого цей жест трансформується в інші, наприклад, коли рука прикриває рот, а великий палець притиснутий до щоки (Дод. 1. Мал. 30). Витончений, замаскований варіант попереднього жесту може виражатися у легкому дотику до носа (Дод. 1. Мал. 31). Така трансформація жесту є прикладом того, як з віком жести людей стають менш яскравими і більш завуальованими, тому завжди важче правильно інтерпретувати невербальні сигнали 50-річної людини, ніж молоді.

В іншому випадку дотик до носа може означати сумніви, складне становище, що часто означає “ні”. В оратора такий жест може означати, що він сумнівається в реакції аудиторії.

Звичайно, це опис лише деяких жестів, які супроводжують процес комунікативної взаємодії. Первинні знання, а особливо свідоме спостереження за власними жестами та жестикуляцією інших людей є найкращим способом дослідження і вивчення прийомів невербальної комунікації.

Під час зчитування (інтерпретації) сигналів тіла необхідно зважати на такі правила:

1) адекватна інтерпретація вимагає комплексного аналізу невербальних засобів: недопустимо вихоплювати яку-небудь окрему деталь і робити на її основі далекоглядні висновки;

2) необхідно враховувати специфіку невербальних каналів у різних народів;

3) намагайтеся не приписувати свій досвід, свій стан іншій людині, спробуйте проникнути в її внутрішній стан.⁴⁸

Жести самого вчителя повинні бути естетичними (адже вони є елементом загальної культури людини), невимушеними, стриманими, доцільними і конгруентними, тобто мають відповідати словесним сигналам. Якщо жести не є конгруентними, то слухачі більше довіряють жестам, аніж словам. При цьому варто враховувати, що жести, як і інші рухи корпусу, найчастіше випереджають хід висловлюваної думки, а не йдуть за нею.

Жести вчителя не мусять мати фамільярного або вульгарного відтінку, недопустимим є використання жестів жаргонного характеру. Жести вчителя з перших хвилин мають створювати певний настрій: плавні, рівномірні жести сприяють встановленню спокійної робочої обстановки. Найкращий жест той, який настільки органічний, що є непомітним.

Останнім часом ставиться питання про обов'язкове знання вчителем жестів кримінального, злочинного середовища, певних закритих систем спілкування (наркоманів). Як свідчать дослідження, вони все частіше вико-ристовуються учнями і дали б можливість учителеві попередити злочин, жорстоке поводження в шкільному середовищі, зрозуміти внутрішні проблеми учнів.

Міміка – це виражальні рухи м'язів обличчя.⁴⁹ Міміка разом з жестами підвищують емоційну значущість інформації, сприяють кращому її засвоєнню.

Звичайно, вираз обличчя відображає характер мовлення, взаємин. Так, за *виразами обличчя* видно, що люди, які сидять ліворуч (Дод. 1. Мал. 32), – нещасні, злі і займають оборонну позицію, а ті, що праворуч (Дод. 1. Мал. 33), – задоволені собою, спокійні. Адже обличчя, як і весь зовнішній вигляд, може виражати широкий спектр відчуттів і станів: впевненість, схвалення, осуд, невдоволення, радість, байдужість, зацікавленість, захоплення та ін. Значна роль належить *посмішці* людини, важливими виразниками почуття є *брови й очі* (підняті брови вказують на подив, зсунуті – на зосередженість, нерухомі – на спокій, байдужість, у русі – на захоплення).

Різноманіття мімічних рухів практично безмежне (у спеціальній літературі згадується близько 2000 виразів обличчя⁵⁰), тому їх поєднання дає

⁴⁸ Кучерявець В.Г. Основи педагогічної майстерності. Практикум. Навчально-методичний посібник для студентів філологічного факультету заочної форми навчання. – Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. М.Гоголя, 2002. – С. 47.

⁴⁹ Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища шк., 1997. – С. 62..

⁵⁰ За Кучерявець В.Г. Основи педагогічної майстерності. Практикум. Навчально-методичний посібник для студентів філологічного факультету заочної форми навчання. – Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. М.Гоголя, 2002. – С. 47.

змогу вчителеві відобразити свій емоційний стан і ставлення до конкретного учня, його відповіді чи вчинку.

Діти “читають” з обличчя вчителя, здогадуючись про його відчуття і настрої, тому обличчя повинно не лише виражати, а й приховувати деякі почуття (наприклад, особисті негаразди). Слід показувати на обличчі та в жестах те, що стосується справи, сприяє здійсненню навчально-виховних завдань.

Дослідження психологічного комфорту в педагогічному процесі свідчать: учні віддають перевагу вчителеві з доброзичливим виразом обличчя, а також люблять людей з високим рівнем зовнішньої емоційності. Необхідність високого рівня мімічної емоційності зумовлена тим, що учням легше працювати з учителем, обличчя якого можна “читати”, і важче – якщо обличчя застигло: тоді вони не відчують зворотного зв’язку у спілкуванні, їм не зрозуміло, що при цьому думає чи відчуває вчитель. Однак слід пам’ятати, що надмірна рухливість м’язів обличчя або очей може стати серйозною перешкодою у спілкуванні, викликати сміх і глузування у класі.

Часто вчитель виробляє спеціальну “маску впливу”: строгий вираз обличчя, нахмурений лоб, стислі губи, напружена нижня щелепа, але діти дуже швидко перестають на неї реагувати.

Учителю необхідно вивчити можливості свого обличчя, виробити вміння користуватися виразним поглядом, уникати надмірної динамічності м’язів обличчя і очей, а також і неживої статичності. Міміка вчителя повинна бути стриманою, вона покликана виражати зацікавленість, доброзичливе ставлення, допомагати у створенні сприятливого клімату на уроках та в позаурочний час.

Візуальний контакт (контакт очей) – це погляд співрозмовників, фіксований один на одному, що означає зацікавленість партнером і зосередженість на тому, що він говорить.

Найвиразнішими на обличчі людини є очі. Погляд відіграє роль керуючого впливу, забезпечуючи зворотний зв’язок, інформацію про поведінку партнера і ступінь його залученості до комунікації.

Дослідження свідчать, що розмовляючи, люди дивляться одне на одного в середньому 35-50⁵¹ (30-60)⁵² відсотків часу, протягом якого відбувається розмова. Зазвичай, погляд спрямований на очі співрозмовника і затримується на них 5-7 секунд. Протягом решти часу співрозмовники дивляться деінде. На співбесідника частіше поглядає той, хто слухає, а не той, хто говорить. Люди відводять очі тоді, коли задають запитання, від яких вони почуваються незручно, відчувають вину. Якщо ж люди під час розмови дивляться одне на одного більше 60% часу, то вони, очевидно, більше зацікавлені співрозмовником, а не тим, що він каже. Це може бути в двох випадках: коли співрозмовника вважають цікавим (в такому випадку зіниці очей будуть

⁵¹ Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища шк., 1997. – С. 64..

⁵² Ниренберг Дж., Калеро Г. Как читать человека, словно книгу: Пер. с англ./Общ. ред. Г.Х.Апсалямовой. – Казань: ХЦ “Инва”, 1991. – С. 10.

розширені), або коли людина налаштована вороже і невербально посилає виклик (в такому випадку зіниці будуть звужені). Однак слід пам'ятати, що розширені (а іноді звужені) зіниці можуть свідчити про розслабленість, вживання алкоголю, наркотиків. До того ж потрібно враховувати якість освітлення та наявність хвороб.

Люди, у яких переважає абстрактне мислення, прагнуть до більшої кількості візуальних контактів на відміну від тих, чиє мислення має конкретний характер. Якщо людина нечесна або щось приховує, то її очі зустрічаються з очима співрозмовника менше, ніж 30% усього періоду спілкування.⁵³

У педагогічній діяльності візуальний контакт виконує таку важливу функцію, як *емоційне живлення*.⁵⁴ Тобто, відкритий, доброзичливий погляд вчителя в очі дитини потрібен не лише для встановлення контакту, а й для задоволення емоційних потреб учня. І в навчанні, і в позаурочний час вихованці мають відчувати не лише суворий контроль з боку педагога, а й ласкавий погляд дорослого, що додасть впевненості в собі, у своїх силах. Тому вчителю важливо навчитися тримати в полі зору всіх учнів. Оптимальний ритм обміну поглядами на уроці: індивідуальний контакт очей чергується з охопленням очима всього класу; саме цим і створюється так зване *робоче коло уваги*.

Чергування, переключення погляду є важливим і при вислуховуванні відповіді учня: поглядаючи на нього, вчитель дає йому зрозуміти, що він його чує, вслуховується, отже – зацікавлений, оцінить об'єктивно; поглядаючи на клас, учитель повертає увагу решти учнів до того, хто відповідає.

Вчитель має враховувати, що його погляд діє тим сильніше, чим ближче він до учня. Стійкий візуальний контакт свідчить про зацікавленість, відкритість, однак не варто перебирати міру. Занадто стійкий, пильний погляд учень може зрозуміти по-своєму: вчитель підозріливий, слідкує за мною, прискіпується до мене. Через це дитина може почуватися пригнічено. Байдушій, ковзаючий погляд теж неприємний: не зрозуміло, чи бачить тебе вчитель, чи дивиться “крізь тебе”. Загалом свідомий розвиток візуальної техніки є ефективним шляхом здійснення комунікативної взаємодії у педагогічному процесі.

Тактильна комунікація (дотики) теж відіграє значну роль у житті людини, але необхідно враховувати, що її значення змінюється з віком. Лагідними доторками в дитячому віці ми засвідчуємо малюку свою любов, а це для нього найголовніше – відчувати любов, захищеність, свою необхідність, значущість. Підлітків дратують дотики дорослих, оскільки вони підкреслено прагнуть незалежності та ревно оберігають свій особистісний простір. Контакт з підлітком можуть сприяти дотики ніби випадкові, необов'язкові, м'які та спокійні.

⁵³ Пиз А. Язык телодвижений. – Нижний Новгород: Ай Кью, 1992. – С. 157.

⁵⁴ Іржі Т. Мистецтво говорити. – К., 1986. – С. 99-100.

У педагогічному процесі дотики мусять бути вмотивованими, зрозумілими; оскільки вони пов'язані з проникненням у чужий життєвий простір. Особливо хворобливо сприймають учні зверхньо-фамільярні рухи (поплескування по плечах, по щоці, поскубування волосся) або ж ті, що несуть відтінок сили, тиску.

Існує певний зв'язок між дотиками й емоційним станом, який психологи визначають як кінестетичний якір. Цей "якір" можна ефективно використати в педагогічному процесі. Наприклад, якщо під час розмови класти свою руку на руку співрозмовника в ті моменти, коли він говорить щось приємне для себе, а в кінці бесіди, розлучаючись, знову скористатися цим дотиком, то зростає вірогідність того, що партнер вийде після спілкування з вами у доброму настрої. Зафіксувавши позитивні емоції співрозмовника своїми дотиками (строго до одного і того ж місця) і повторивши цей дотик у кінці розмови, ми закріплюємо також позитивне ставлення до себе, поглиблюємо взаємну симпатію.

Міжособистісний простір – відстань між тими, хто спілкується, та просторова організація спілкування (розміщення співрозмовників) – теж є ознаками взаємодії.

Спеціалісти визначають 5 видів дистанцій, на якій можуть знаходитися партнери по спілкуванню.

№ п/п	Дистанції	Відстань	Співрозмовники	Ситуація
1.	Інтимна	Менше 40-50 см	Батьки, діти, закохані	Духовна близькість, повна взаємодія. Вторгнення сторонніх розцінюється як недоречні зазіхання.
2.	Особистісна	Від 0,4-0,5 до 1,3-1,5 м	Друзі, однодумці	На цій відстані, як правило, розмовляють друзі, люди, які добре знайомі і довіряють один одному, захоплені спільною діяльністю.
3.	Соціальна (суспільна)	Від 1,2-1,5 до 2м	Приятелі, колеги по роботі	Відповідає неформальному товариському спілкуванню, на цій відстані зручно обмінюватися новинами або просто поговорити.
4.	Формальна	Від 2 до 3,7-4 м	Керівник, підлеглий; діловий партнер.	Характерна для ділових, офіційних взаємин; найкраще підходить для розмови з шефом чи підлеглими на початку переговорів, з класом – на початку уроку.
5.	Публічна	4-7 м	Лектор за кафедрою	Дозволяє утриматися від спілкування або ж обмінятися декількома словами.

Відстань більше 7 м не дає можливості чітко сприймати міміку, ще більша (12 м) – жести і рухи корпусу. Це призводить до появи бар'єрів у спілкуванні. Тому зміна дистанції може бути прийомом привертання уваги учнів під час уроку. Приміром, скорочення дистанції збільшить силу впливу.

Разом з тим, перехід від однієї категорії спілкування до іншої мусить бути вмотивований для його учасників, особливо для учня. Вчитель може використовувати просторову близькість для встановлення більш довірливих взаємин з учнями, але дуже обережно – надмірне наближення до співрозмовника може сприйматися як посягання на особистість, виглядати нетактовним.

Зона найбільш ефективного контакту на уроці – перші три парти. Саме вони потрапляють у перші три дистанції, а ті, хто сидить за першою – в особистісну і навіть інтимну. Решта – на публічній відстані. Вчителеві для ефективного ведення уроку необхідно досягти так званої проксемічної різноманітності та рівності: не бігаючи безперервно й хаотично по класу, він, однак, мусить змінювати періодично своє положення в класі, щоб зменшити напругу на одних учнів і активно включити в робочий простір інших. При цьому необхідно пам'ятати про напрямок пересувань у класі. Рекомендується рух вперед і назад, а не в сторони (маячіння перед класом).

У процесі спілкування важливо враховувати і *розміщення* співрозмовників. Те, під яким кутом стоять чи сидять люди стосовно один одного, дає інформацію про їхні стосунки і впливає на забезпечення ефективної взаємодії.

Якщо тіла двох співрозмовників розвернуті в напрямку до уявної третьої вершини трикутника (відкрита трикутна позиція) (Дод. 1. Мал. 34, 35), то це надає розмові невимушеного забарвлення, сприяє взаєморозумінню. Якщо один із партнерів по спілкуванню розверне стілець безпосередньо на співрозмовника (Дод. 1. Мал. 36), то тим самим невербально повідомляє, що вимагає прямих відповідей на свої запитання. Поєднуючи це положення з діловим поглядом (тобто, коли погляд не опускається нижче очей іншої людини (Дод. 1. Мал. 37)) та відсутністю міміки й жестів, на співрозмовника створюється значний невербальний тиск. Натомість розміщення під прямим кутом до співрозмовника (Дод. 1. Мал. 38) знімає будь-який тиск і напруження.

Отже, якщо вчителеві потрібно знайти спільну мову під час педагогічної взаємодії, краще використовувати трикутну диспозицію.

Спосіб розміщення людей під час спілкування за столом теж має значення для налагодження продуктивних стосунків. Психологи виділяють 4 основні способи розміщення учасників комунікації за столом.⁵⁵

1) Кутове розміщення (Дод. 1. Мал. 39) характерне для людей, зайнятих дружною, невимушеною розмовою. Ця позиція сприяє постійному контакту очей, дає простір для жестикуляції і можливість спостерігати за жестами співрозмовника.

2) Позиція ділової взаємодії (Дод. 1. Мал. 40) найчастіше зустрічається тоді, коли двоє людей разом, у співавторстві працюють над певною

⁵⁵ Пиз А. Язык телодвижений. – Нижний Новгород: Ай Кью, 1992. – С. 221

проблемою. Це одна з найбільш вдалих стратегічних позицій для висунення, обговорення та прийняття спільних рішень.

3) Конкуруючо-захисна позиція за столом (Дод. 1. Мал. 41) може викликати бажання оборонятися, атмосферу суперництва. Таке положення співрозмовників може призвести до того, що кожна сторона буде притримуватися своєї думки, оскільки стіл стає бар'єром між ними. Люди займають такі позиції за столом в тому випадку, коли вони знаходяться в стосунках суперництва, або коли один із них читає іншому нотацію. Якщо зустріч відбувається в кабінеті, то таке розміщення свідчить також про стосунки субординації.

4) Незалежна позиція (Дод. 1. Мал. 42) характерна для людей, які не бажають взаємодіяти одне з одним. Вона свідчить про відсутність зацікавленості, іноді – ворожість. Такого розміщення слід уникати тоді, коли потрібна відверта розмова між людьми.

Знання про можливості невербальних засобів спілкування та вміння їх використовувати неодмінно допоможуть вчителю в організації ефективної взаємодії з учнями, у власній професійній самореалізації.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть елементи зовнішньої техніки вчителя.
2. Яке місце невербальної комунікації у встановленні продуктивної взаємодії між людьми?
3. Обґрунтуйте значення невербальної комунікації в діяльності педагога.
4. Які складові невербального спілкування Ви знаєте?
5. Визначте основні риси негативних жестів.
6. Якого значення надавав зовнішній техніці педагога А.С.Макаренка?
7. Що таке “візуальний контакт” та яка його роль у діяльності вчителя?
8. Розкрийте суть поняття “тактильна комунікація” та особливості її застосування з учнями різного віку.
9. Визначте функції кожного з видів дистанції у роботі педагога.
10. Який спосіб розміщення співрозмовників сприятиме налагодженню продуктивних стосунків під час спілкування?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Самопрезентація вчителя

Змоделювати ситуацію першого знайомства з класом: зайти в клас, привітатися, представитися, познайомитись з учнями, спробувати зацікавити дітей своїм предметом.

2. Початок уроку

Змоделювати різні варіанти початку уроку: 1) організований – вчитель задоволений; 2) неорганізований (шум, крики) – вчитель здивований; 3) вчителю потрібно повідомити, що уроку за розкладом не буде, бо захворів один з педагогів, а натомість буде його урок.

2. “Живі” руки

Виразити руками різні стани, почуття, які називає ведучий (викладач): “Спокійний. Веселий. Замріяний. Стурбований. Нервує. Напружено думає. Здивований. В очікуванні задоволення. Береться до якоїсь справи” (вправу виконують усі разом).

3. Архітектор

Група ділиться на 2-3 команди. Завдання кожної команди “виліпити скульптуру” на педагогічну тему. Інші команди відгадують, що саме зображено.

4. Відповіді без слів

Усі сидять колом. Ведучий задає запитання сусіду справа, користуючись при цьому лише руками. Наступний учасник відповідає теж лише з допомогою рухів рук. Після цього сам задає запитання гравцеві справа. Гра продовжується до тих пір, поки коло не замкнеться.

5. Розшифруй

Студенти отримують картки з мімічними виразами обличчя (Дод 1. Мал.43), назви яких (байдужість, ворожість, радість, сильна злість, сум, сором’язлива радість, погане самопочуття, злість, бурхлива радість, глибока печаль, скептичність, страждання) написано на окремих картках. Необхідно розшифрувати закодовані художником різноманітні емоційні стани, дібравши до кожного малюнка відповідну емоцію.

6. На уроці

Кожен студент отримує картку з описом певної педагогічної ситуації. З допомогою міміки й пантоміміки потрібно зобразити те, що написано на картці. Інші учасники повинні здогадатися, що саме було зображено. Можливі варіанти педагогічних ситуацій:

Ви пишете на дошці. Учні повинні писати разом з Вами в зошитах. Раптом Ви чуєте якийсь шум. Повертаєтесь до класу, виражаючи:

- *подив* (Що сталося?);
- *вимогу* (Досить, час вгамуватися!);
- *очікування* (Я чекаю тиші);
- *страждання* (Як можна шуміти, коли у нас така важлива справа?).

Контрольна робота. Ви за столом. Бачите, як учень намагається скористатися шпаргалкою. Ваші погляди зустрічаються. Ви дивитесь:

- *з докором*;
- *з великим здивуванням*;
- *з гнівом*;
- *в очікуванні подальших дій*;
- *з іронічним співчуттям*.

Учень біля дошки. Виконав завдання. Ваша реакція:

- *радісна* (Молодець!);
- *присмне здивування такому чудовому результату*;
- *здивування* (Ти впевнений, що все виконав правильно?);
- *засудження*;
- *спокійна* (Все правильно).

Йде самостійна робота. Ви проходите між рядами. Спостерігаєте, як працюють учні. Вони добре працюють.

Ви проходите між рядами. Один з учнів працює краще, ніж завжди. Відзначте, щоб він це бачив.

7. Мовчазні прислів'я

Група ділиться на 2-3 команди. Кожна команда з допомогою пантомімічних засобів показує прислів'я ("один з сошкою, а семеро з ложкою", тощо). Інші команди повинні відгадати, ілюстрацію якого саме прислів'я вони побачили.

8. Зайві жести

Продемонструйте жести, які можуть відволікати, дратувати, виражати невпевненість, недовіру, напруженість, нервовість, самоконтроль.

9. Жива картина

Не користуючись вербальним мовленням, покажіть, як розмовляють: дві подруги через вікно; однокласники через скляні двері, де проходить екзамен, а один з учнів погано підготовлений. Покажіть, як ходить дитина, яка щойно навчилася ходити; учень, який не хоче відповідати біля дошки; старенький дідок.

10. Емоції

Всі учасники утворюють пари. За допомогою невербальних засобів необхідно виразити своє ставлення до партнера (доброзичливість, байдужість, неприязнь); виявити свій емоційний стан (радість, гнів, пригніченість, обурення).

11. Учительські діалоги

У парі з партнером розіграти ситуації: під час відповіді учня у клас заглядає вчитель, якому необхідно терміново повідомити деяку інформацію своєму колезі, не перериваючи уроку і не заходячи в клас. З допомогою міміки і жестів показати:

- прохання вийти в коридор на хвилинку;
- свою готовність почекати в учительській;
- вимогу директора зайти до нього після уроку;
- бажання батьків учнів переговорити з ним.

ТЕХНІКА МОВЛЕННЯ

ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЛОК

Слово є одним з наймогутніших комунікативних знарядь людини. Живе слово, усне мовлення є надзвичайно важливим елементом професійної майстерності сучасного педагога і служить не лише для розв'язання навчальних завдань. Виразне мовлення – це справжній вияв культури, воно допомагає вчителю створити атмосферу колективного естетичного переживання. Слухові враження, як відомо, часто є найдієвішими, найсильніше впливають на серце, розум і вчинки вихованців. А слухати урок, розповідь, пояснення педагога – це велика розумова праця, яку значно полегшує виразний, майстерний виклад.

На жаль, мовлення недосвідченого педагога часто буває сухим, монотонним, невиразним. У ньому відсутнє чітке згрупування слів навколо логічних центрів. Мимовільні паузи, зумовлені не логікою змісту, а невмінням правильно розподілити дихання, відсутність інтонаційного зв'язку між окремими частинами фрази заважають сприймати суть усної розповіді.

Процес успішного усвідомлення школярами навчального матеріалу значною мірою залежить від досконалості мовлення вчителя. До технічних *показників виразного мовлення* належать: дихання, голос, дикція (вимова), інтонація (тон), темп.⁵⁶ Лише добре оволодіння кожною складовою техніки мовлення може гарантувати його високу якість.

Отже, **техніка мовлення** – це сукупність елементарних прийомів фонаційного дихання, мовленнєвого голосу та дикції, доведених до ступеню автоматизованих навичок, що дозволяє вчителю з максимальною ефективністю здійснювати мовленнєвий вплив.⁵⁷ Це навички, вміння реалізувати мову в конкретній мовленнєвій ситуації так, щоб вона справляла на слухачів евристичне (інтелектуальне), емоційно-естетичне, спонукальне враження.⁵⁸

Розвинуте мовленнєве дихання, поставлений голос, досконала дикція надають слову педагога яскраву інтонаційну виразність, що дозволяє передавати у мовленні найтонші відтінки (нюанси) думок і почуттів.

Для формування мовленнєвих навичок необхідне розуміння сутності мови і мовлення як засобів спілкування, знання особливостей сприймання усного мовлення, а також побудови мовленнєвого апарату людини, засобів його розвитку.

Сьогодні у педагогіці існує розроблена система вправ з техніки мовлення, яка, спираючись, головним чином, на досвід театральної педагогіки, виглядає як комплекс навичок у мовленнєвому диханні, голосоутворенні та дикції, дозволяє вчителю донести до учнів усе багатство змісту свого слова. Для розвитку та вдосконалення техніки мовлення необхідно знати будову

⁵⁶ Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. – Львів: Світ, 1990. – С. 164.

⁵⁷ Учителю о педагогической технике / Под ред. Л.И.Рувинского. – М.: Педагогика, 1987. – С.71.

⁵⁸ Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. – Львів: Світ, 1990. – С. 164.

мовленнєвого апарату та можливі засоби його розвитку, що допоможе вчителю майстерно використовувати можливості свого дихання, голосу, дикції у педагогічній роботі.

Дихання – один з головних життєдіяльних актів людського організму, який людина виконує постійно, у певному ритмі. Одночасно дихання є основою виголошеного мовлення. Мовленнєве дихання називається *фонаційним* (від грец. φωνο – звук). У процесі дихання активну участь беруть: носоглотка, бронхи, легені, грудна клітка, діафрагма. Щоб їх робота була правильною й ефективною, вони повинні бути фізично здоровими, розвинутими. Якість дихання залежить також від віку мовця. В залежності від того, які м'язи беруть участь в процесі дихання, розрізняють 4 його типи:

1) *Верхнє або ключичне* дихання здійснюється за рахунок скорочення м'язів, які підіймають і опускають плечі та верхню частину грудної клітки. Це поверхове дихання, під час якого працює лише верхня частина легенів.

2) *Грудне* дихання здійснюється міжреберними м'язами. При цьому діафрагма малорухлива, тому видих недостатньо енергійний.

3) *Діафрагматичне* дихання відбувається внаслідок скорочення м'язів діафрагми (скорочення міжреберних дихальних м'язів дуже незначне).

Зазвичай, людина використовує всі три типи дихання, але у кожного переважає якийсь певний тип. Так, жіноче дихання в процесі еволюції склалося як переважно грудне, а чоловіки дихають здебільшого з допомогою діафрагми. Ефективнішим – найповнішим і правильним – вважається четвертий, змішаний, тип дихання:

4) *Реберно-діафрагмове*, тобто, коли в процесі дихання рухаються і ребра, і діафрагма. Переконалися в цьому можна так: покласти праву руку на діафрагму, а ліву – на лівий бік грудної клітки; набравши повітря через ніс, злегка затримавши його, промовити фразу (видихуючи повітря під час її промовляння ми повинні відчути рух ребер і діафрагми). У такому випадку відбувається повне розширення грудної порожнини, максимальна вентиляція всіх ділянок легенів. Напруження нижніх міжреберних м'язів дозволяє утримувати діафрагму в скороченому стані, що сприяє спокійному, рівномірному видиху, непомітному для оточуючих.

Дихання має два основних акти: вдих і видих, якість яких теж відповідно забарвлює звукове мовлення, а пауза між ними є показником характеру дихання. Так, послідовність звичайного фізіологічного дихання – вдих, видих, пауза⁵⁹, де вдих і видих короткі й однакові за тривалістю. У повсякденному житті, коли мовлення людини здебільшого діалогічне, дихання не викликає труднощів. Але для монологічного мовлення фізіологічного (або ненавмисного) дихання, зазвичай, не вистачає. Мовлення і читання вголос вимагають великої кількості повітря, його економної витрати та своєчасного поновлення. На уроці, особливо коли вчителю доводиться говорити тривалий

⁵⁹ Основи педагогического мастерства: Учеб. пособие для пед. спец. высш. учеб. заведений / И.А.Зязюн, И.Ф.Кривонос, Н.И.Тарасевич и др.; Под ред. И.А.Зязюна. – М.: Просвещение, 1989. – С. 87

час, пояснюючи матеріал, читаючи лекцію, нетреноване дихання дає про себе знати: може почастішати пульс, почервоніти обличчя, з'явиться задишка.

Однак, диханням теж можна керувати: навмисне (фонаційне) дихання, на відміну від фізіологічного, здійснюється в іншій послідовності: короткий вдих, пауза, довгий звуковий видих. Якщо при звичайному фізіологічному диханні співвідношення вдиху й видиху було 1:1, то при фонаційному воно змінюється у співвідношенні 1:10, 1:15. На початковому етапі опанування мовленнєвим диханням здійснюється з допомогою волі та свідомості. Згодом навмисне (довільне) мовленнєве дихання перетворюється на ненавмисне (мимовільне).

Важливою особливістю регуляції дихання у людини є здатність довільно, в залежності від мети, в тому числі й мовленнєвої, змінювати темп, ритм, активність, амплітуду дихальних рухів.

У процесі розвитку навичок фонаційного дихання слід керуватися такими умовами правильного дихання.⁶⁰

1. Вдихати повітря через ніс слід вільно, безшумно.

2. Починати говорити можна тоді, коли в легені взято незначний надлишок повітря, необхідного для виголошення структурно-логічної частини тексту: це позбавить від “позачергового” вдиху, який порушує плавність і ритм мовлення, спричиняє уривчастість, поверхневність дихання.

3. Не допускати, щоб повітря було витрачене повністю (тобто не допускати повного звільнення легенів від повітря) – це призведе до аритмії, фальцетів та ін. Витрачати повітря слід економно й рівномірно.

Слід скористатися кожною природною зупинкою в мовленні для добирання запасу повітря у легені. (Добирання повітря під час природних зупинок здійснюється так званім нижнім диханням; рухається діафрагма, а верхня частина грудної клітки і ребра підняті й нерухомі).

Поповнювати запас треба своєчасно і непомітно.

4. Пам'ятати, що від глибини вдиху залежить сила видиху, отже – сила звучання голосу.

5. Вдихати та видихати слід безшумно, непомітно для слухача, адже якісний звук утворюється спокійним струменем повітря, що виходить під час рівномірного вдиху й видиху (тут не йдеться про афективне мовлення).

Систематична робота над собою та виконання спеціальних вправ (Дод. 2) сприятимуть вдосконаленню дихальної системи майбутнього вчителя.

Голос – найголовніший елемент техніки мовлення, який для вчителя є основним засобом праці.

Вдихаючи і видихаючи повітря у процесі говоріння, людина змушує голосові зв'язки змикатися і розмикатися. Внаслідок цього з'являється голос. Він стимулюється інтелектом мовця, його емоціями (бажанням говорити), волею. Сам голос – слабкий. Щоб він зазвучав, необхідне посилення звуків голосу. Воно здійснюється резонаторами (посилувачами): грудною кліткою, піднебінням, зубами, носовою порожниною, кістками обличчя, лобними

⁶⁰ Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. – Львів: Світ, 1990. – С. 165.

пазухами. Розрізняють верхній резонатор (ротова порожнина, ніс) і нижній, грудний резонатор (дихальне горло, бронхи, легені). Отже, звучання голосу, його основні властивості значною мірою залежать від побудови резонаторів, від того, в якому вони стані і чи правильно спрямовуються звуки голосу в резонатори.

Розглянемо основні *властивості голосу* вчителя.

Сила (об'ємність, звучність) голосу залежить не від фізичних зусиль, які призводять до напруження м'язів гортані та голосових зв'язок, а від правильного, активного мовленнєвого дихання, від активності роботи органів мовленнєвого апарату, вміння користуватися резонаторами. Сила – це більшою мірою повноцінність, компактність, ніж гучність звуку, і визначається тим простором, який звук повинен заповнити. К.С.Станіславський підкреслював, що коли потрібна справжня сила мовлення, необхідно забути про гучність. Учителю в класі варто обирати середню силу голосу і ніколи не звертатися до підвищеної гучності (крику), оскільки крик перенапружує голосові зв'язки і дуже швидко перестає слугувати привертання уваги слухачів.

Політність (злетність) – здатність “посилати” свій голос на відстань і регулювати силу голосу; здатність голосу виділятися на фоні інших звуків. Вона разом із силою забезпечує нормальну чутність у різних точках аудиторії. Обов'язковою попередньою умовою, що забезпечує політність голосу, є психологічна установка вчителя на спілкування. Політність залежить також від того, наскільки правильно оцінив педагог особливості акустики даної аудиторії, зміг “віддати” звук, забезпечити його посилення. Велику роль у забезпеченні політності відіграє і чіткість артикуляції, оскільки нечітка робота органів мовлення не дає змоги сформуватися повноцінному звуку.

Гнучкість (рухливість) голосу пов'язана з умінням вибрати такі його характеристики, які відповідають конкретним умовам спілкування: це і зміна голосу в межах існуючого діапазону, і адаптивність (тобто пристосовуваність голосу до акустичних умов, у яких вчитель змушений говорити), і вміння долати голосом звукові перешкоди (розмови, сторонні шуми). Гнучкість мовлення полягає в легкості, різноманітності підвищень чи знижень від основного тону, в змінах тембру відповідно до вимог – логічних і художніх – певного тексту. Здебільшого гнучкість голосу стосується його змін по висоті. Людський голос може вільно змінюватися по висоті в межах приблизно двох октав, хоча в повсякденному мовленні ми обходимося трьома-п'ятьма тонами.

Діапазон – це об'єм голосу. Його межі визначаються найвищим і найнижчим тоном. Звуження діапазону голосу призводить до появи монотонності, збідніння звукової палітри. Одноманітність звучання, в свою чергу, притупляє сприймання, послаблює педагогічний вплив мовлення.

Тембр – забарвлення звуку, його яскравість, м'якість, теплота, індивідуальність, тобто те, що відрізняє голос однієї людини від іншої.

Милозвучність – це чистота і свіжість тембру (без сторонніх призвуків: хрипіння, сипіння, скутості та ін.), вроджена краса голосу, що не викликає

негативних відчуттів у слухачів. Милозвучність, а особливо такі її складові, як чистота й ясність тембру, багато в чому визначаються природними даними. Однак, існує можливість удосконалювати такі “складові” милозвучності, як темп і висота.

Сугестивність – здатність голосом впливати на слухача, транслювати, навіювати йому необхідний емоційний стан навіть безвідносно до змісту мовлення. Сугестивність великою мірою залежить від тембру, а тренується в процесі вдосконалення виразної сторони мовлення, перш за все, інтонаційної гнучкості та діапазону.

Витривалість – здатність витримувати певне навантаження. Витривалість голосу забезпечується правильним мовленнєвим диханням, чіткістю артикуляції, якістю резонування і дотриманням ряду вимог, найбільш важливими серед яких є гігієна голосових зв'язок. Після робочого дня необхідно протягом декількох годин утриматися від розмов або намагатися спілкуватися дуже короткими фразами при мінімальній їх звучності.

Дослідження свідчать, що захворюваність голосового апарату у вчителів становить 40,2%⁶¹. Основні причини порушення голосу: підвищене щоденне навантаження, невміле користування голосовим апаратом, недотримання правил гігієни (Дод. 3), вроджена слабкість голосового апарату. Тому перед довготривалим мовленням необхідно з самого початку вибрати таку силу і гучність, які б не призводили до перенапруження голосових зв'язок.

Дикція – це ясність і чіткість у вимові слів, складів і звуків. Вона є професійною необхідністю для вчителя, оскільки сприяє правильному сприйманню учнями мовлення педагога. Недбалість у вимові робить мовлення нечітким і нерозбірливим. Це виявляється у “з'їданні” кінцевої приголосної або звуків всередині слова, звучанні “крізь зуби”.

Дикція залежить від злагодженої та енергійної роботи всього мовленнєвого апарату. До артикуляційного або мовленнєвого апарату належать губи, язик, щелепи, зуби, тверде і м'яке піднебіння, маленький язичок, гортань, задня стінка глотки, голосові зв'язки. Одні з них пасивні у мовленні, а інші (язик, губи, м'яке небо, маленький язичок та нижня щелепа) беруть активну участь, тому їх можна тренувати.

Якщо недоліки у мовленні органічного походження, то допомогти може лише хірургічне втручання. Неорганічні недоліки (картавість, сюсюкання, шепелявість, в'ялість і неясність мовлення) можна виправити з допомогою спеціальної артикуляційної гімнастики. Вона містить вправи для розминки мовленнєвого апарату, а також для правильного відпрацювання артикуляції кожного голосного та приголосного звука.

Приміром, нерухлива верхня і в'яла нижня губа заважають чіткій вимові багатьох свистячих та шиплячих приголосних. Якщо людина занадто сильно притискає язик до внутрішньої сторони верхніх зубів або кладе його на зуби, –

⁶¹ Основы педагогического мастерства: Учеб. пособие для пед. спец. высш. учеб. заведений / И.А.Зязюн, И.Ф.Кривонос, Н.И.Тарасевич и др.; Под ред. И.А.Зязюна. – М.: Просвещение, 1989. – С. 89.

виникає “сюсюкання”. У такому випадку потрібно вчитися ховати язик за зуби. Корисними є вправи з сірником в зубах. Існують нескладні логопедичні вправи з ліквідації шепелявості, картавості, гугнявості і т.п.

Загалом говорити потрібно плавно, привчитися добре відкривати рот, що є важливою умовою формування звука. Хороша дикція готує мовленнєвий апарат до творчого процесу, робить звичною точну артикуляцію всіх звуків мовлення, допомагає виразності мовлення.

Неправильні навички, недоліки мовлення, які закріпилися за багато років, не зможуть швидко зникнути. Лише послідовні тренування, безперервна праця і витримка допоможуть позбутися звичних неправильних рухів деяких частин мовленнєвого апарату, замінивши їх іншими, ще не звичними, але правильними рухами, і зробити ці рухи невимушеними.

Темпоритм – це швидкість в цілому та тривалість звучання окремих слів, складів, а також пауз у поєднанні з ритмічною організованістю, розміреністю мовлення.⁶² Швидкість мовлення залежить від індивідуальних якостей вчителя, змісту його мовлення та ситуації спілкування. Тривалість звучання окремих слів залежить не лише від їх довжини, але й від значущості їх в даному контексті. Складну частину матеріалу вчитель викладає у повільному темпі, далі може говорити швидше. Обов’язково сповільнюється мовлення, коли потрібно сформулювати той чи інший висновок – визначення, правило, принцип, закон. Слід враховувати і ступінь збудженості учнів. Чим більше збуджений учень, тим повільніше і тихіше потрібно говорити вчителю.

Для досягнення виразності звучання слід майстерно користуватися *паузами*: логічними та психологічними. Без логічних пауз мовлення безграмотне, а без психологічних – мертво. Паузи, темп і мелодика мовлення в сукупності складають інтонацію. *Інтонація* – це видозміни висоти звучання, сили, тембру голосу, членування мовлення паузами у процесі його розгортання.⁶³ Інтонаційна виразність мовлення може підкреслити, посилити творчий задум автора або видозмінити, спотворити його. Мовлення вчителя повинно приваблювати своєю природністю, розмовним мелодичним малюнком і, на відміну від звичайної бесіди, бути контрастнішим, виразнішим.

Наголошуваність, темп і мелодія організують мовлення і найвиразніше виявляються в інтонуванні не окремого слова, а групи слів, тобто у мовленнєвому потоці, в усному мовленні. Темп не самостійний – він повторює позицію наголошуваності, тобто зумовлюється динамікою слова, фрази. Мелодія ж створюється контрастуванням наголошених і ненаголошених складів, наголошених і ненаголошених слів.

Отже, темпоритм, інтонаційна виразність мовлення – надзвичайно складний механізм, який приводиться в дію фізіологічними, інтелектуально-логічними та психологічними важелями. Цей механізм безвідмовно

⁶² Основи педагогического мастерства: Учеб. пособие для пед. спец. высш. учеб. заведений / И.А.Зязюн, И.Ф.Кривонос, Н.И.Тарасевич и др.; Под ред. И.А.Зязюна. – М.: Просвещение, 1989. – С. 91.

⁶³ Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. – Львів: Світ, 1990. – С. 198.

працюватиме, якщо мовець буде мати тренований на мовлене слово слух, якщо буде психологічно налаштований на сприйняття цього слова, не залишиться до нього байдужим і якщо володітиме різноманітними і точними мовними засобами, необхідними для смислової, логічної й емоційно-експресивної виразності.

Після об'єктивної оцінки власних мовленнєвих даних варто розпочати регулярні заняття для виправлення виявлених недоліків, слабких сторін мовлення (тренувати дихання, відпрацьовувати дикцію, темпоритм, зміцнювати голосові зв'язки). Адже голос вчителя повинен бути яскравим, звучним, чітким, привертати увагу. Хороше мовлення вчителя пробуджує в учнів бажання слухати, сприяє розв'язанню навчально-виховних завдань.

Питання для самоконтролю

1. Обґрунтуйте роль мовлення в роботі вчителя.
2. Назвіть технічні показники виразного мовлення.
3. Дайте визначення техніки мовлення.
4. Яка роль правильної організації дихання в мовленні педагога?
5. Від чого залежить звучання голосу?
6. Назвіть основні властивості голосу вчителя.
7. Чи існує різниця між силою та гучністю голосу? Якщо так, то в чому вона полягає?
8. Поясніть значення гнучкості та діапазону голосу в роботі вчителя.
9. Чи можливо, на Ваш погляд, певним чином вплинути на тембр, милозвучність та сугестивність голосу?
10. Як Ви розумієте поняття “темпоритм”?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Білки

Для того, щоб вчитися розподіляти повітря під час видиху, можна використовувати фразу: *“Ось із гілки та й на гілку пострибали дружно білки: одна білка, дві білки, три білки, чотири білки...”* Розподіліть вдих на три порції, читаючи голосно, рівномірно текст, робіть вдих після кожної третьої “білки”: *“Ось із гілки та й на гілку (вдих) пострибали дружно білки (вдих): одна білка, дві білки, три білки”* (вдих) і т.д. Коли відчуєте, що ця порція Вами засвоєна, переходьте на триваліший рахунок: вдихайте через 8, 11 “білок”.

2. На одному диханні

Промовляння великого за обсягом тексту “на одному диханні”: глибоко вдихнути і на видиху вимовити текст. Наприклад, знову перелічити “білок”: *“Ось із гілки та й на гілку пострибали дружно білки: одна білка, дві білки, три білки, чотири білки”* і т.д.

3. Вірші

Прочитати віршовані рядки з поступовим пониженням регістру голосу:

*У мірошника Хоми
У ставку живуть соми.
Тільки ранок настає –
Дід їм снідати дає.
Кажуть дідові соми:
- Любим ласо їсти ми!*

Прочитати віршовані рядки з поступовим підвищенням реєстру голосу:

*Зголоднів великий палець:
- От коли б дістати смалець! –
Вказівний за ним зітхає:
- Смалець що! Крупи немає. –
А середній мовить тихо:
- Що крупа! Без хліба лихо. –
Підмізинний ледь не плаче:
- Отаке життя ледаче! –
А мізинець:
- Годі, братця!
До роботи треба браться!*

4. Скоромовки

Для вироблення дикції ефективними є скоромовки. Робота над ними має свої особливості. Перш за все необхідно уважно, повільно прочитати скоромовку, з'ясувавши її зміст. Наступний етап – беззвучна артикуляція: текст не вимовляється вголос, а ретельно відтворюється робота органів мовлення без участі голосу. Під час такої беззвучної артикуляції органи мовлення привчаються до правильної роботи під час утворення того чи іншого звука. Тільки після цього скоромовка вимовляється уголос, спочатку повільно, старанно артикулюючи. Насамкінець скоромовку слід проговорювати, сліdkуючи за чіткістю артикуляції, поступово збільшуючи темп. Для ефективного вправлення необхідно кожен скоромовку чітко вимовляти 3-5 разів підряд у швидкому темпі.

*1. На подвір'ї зелен куц.
Над куцем літає хруц.
Ми прибїгли до куца –
Над куцем нема хруца.*

*2. Захотів малий Архип
Наловити в дощик риб.
Весь закашлявся, захрип,
Замість риб схопивши грип.*

3. Їжак, їжаченя
Їздять по гриби щодня.
Їжачиха помагає,
Сироїжки їм збирає.

4. У ставку гуськом стоять
Гусенята й гуска.
Гусенята плюскосять,
Гуска носом плюска.

5. Верх за верхом – верховина.
Їде верхи дід до сина.
Їде верхи – вир минає:
Верховина виростає!

6. Ножичку, ножичку,
Виріж нам ложечку,
Ріж, ріж, ріж хутчіш,
Бо збіжить наш куліш.

7. Женя з бджільми не дружив –
Завжди Женя бджіл дражнив.
Женю бджоли не жаліли
Та дражнила нажалили.

8. Ніс сміхунчик сміху міх –
Сміх розсипався на сніг.

9. Зупинивсь на зрубі зубр.
Задивився зубр на зруб.

10. Бурі бобри брід перебрели.
Забули бобри забрати торби.

11. Жатка жваво жито жне,
Жатку жнець не дожене.

12. Кури в Прісі просять проса,
Пріся курям просо носить.

13. Кран обходитьсь без рук:
Замість рук у крана крюк.

14. Ніс Гриць пиріг через поріг.

Став на горіх, упав на поріг.

*15.Бабин біб розцвів у дощ,
Буде бабі біб у борщ.*

*16.Прокіп, Прокіп, продай окріп.
Прокіп сидить, окріп кипить.*

*17.В ямі не спитьса вусатому сому,
Сому вусатому сумно самому.*

*18.Пиляв Пилип поліна з лип,
Притупив пилу Пилип.*

*19.Шило шубку Шурі шило,
Шовком, шерстю шви обшило.*

*20.Павло полов поле,
Піймав перепела в полі.*

*21.Кричав Архип, Архип охрип.
Не треба Архипу кричати до хрипу.*

*22.Лис листи лисиці носить,
Лис у лісі листоносить.*

*23.Джу-джу! – бджілка бриніла.
Дзу-дзу! – пилка дзвеніла.*

*24.На столі стоїть сільниця –
У сільниці – сіль.*

*25.В горішнику горошина
Горішками обвішана.*

*26.Ми – куці, золоті у нас плаці.
Золоті у нас плаці на доці.*

*27.Сало сіллю посолили:
В солі – смак, у салі – сила.*

*28.Виринає рибка-блиска,
Розсипає срібні бризки.*

29. Під липою Пилип пиляв колоду.
А одуд оддалік з криниці дудлив воду.

30. Прийшов – Прокіп – кипить окріп, пішов Проків – кипить окріп.
Як при Прокопі кипить окріп, так і без Прокопа кипить окріп.

31. Рила свиня тупорила, білорила, півдвора рилом зрила, вирила, підрила.

32. Сів шпак на шпаківню, заспівав шпак півню:
“Так, як ти, не вмю я, ти не вмєш так, як я”.

33. Рапортував та не дорапортував.
Дорапортовував, та зарпортувався.

5. Не своїм голосом

Вимовте одну і ту саму фразу “голосами різних тварин” – кролика, бегемота, коня, лисиці, мишки, ведмедя, білочки, корови, собаки, змії, їжака, та інших – так, щоб різко змінювався ритм, реєстр голосу, інтонації, забарвлення. Фразу найкраще брати нейтрально-інформаційну, наприклад: “Сьогодні дуже хороша погода”.

6. Озвучування

Прочитати уривки з літературних творів так, ніби їх потрібно озвучити на студії мультиплікаційних фільмів (кожен персонаж повинен говорити “іншим” голосом).

1. *Одного разу їхали два купці і заїхали на заїзний двір. Просять хазяйку, чи не можна дістати кавунів та динь.*

- *Чом не можна? Можна! – каже хазяйка.*

От вона і пішла по кавуни, а хлопчик – років п’яти – зостався дома і давай ото кричати, що мати не взяла його з собою. Ото він кричав, поки втомився, тоді замовк.

От один купець, - бо їм обридло, що він кричить, - і каже:

- *Ну, слава Богу, перестало.*

А хлопчик, почувши:

- *Еге, перестало. Спочину та й знову буду!*

2. *Шов дорогою бідний чоловік, а назустріч йому багатий хазяїн. Бідний просить, Христа ради, копієчку на хліб, а багатий каже:*

- *Гм! Хіба тобі хочеться хліба?*

Бідний кивнув головою.

- *Так тобі, може, й до хліба хочеться? – питає багатий.*

Бідний знов кивнув.

- *Воно і гроші тобі здались би? – знову каже багатий.*

Бідний простяга руку...

- *Бог дасть! – сказав багатий та й поїхав.*

3. – *Чом, вітриську, розходився, хазяйнуєш у саду?*

- *Це я в листі заблудився і дороги не знайду.*
- *А навіщо трусиш сливи у нескошену траву?*
- *Бо удався нелінивим, без роботи не живу.*
- *Ой, вітриську, робиш шкоду! Угамуйся хоч на мить!*
- *Краще геть піду з городу, в чистім полі буду жити! –*
Звісив з тину босі ноги, свиснув – листя полягло.
І за мить впродовж дороги покурівся за село.

4. – *Цигане, твого батька піймали!*

- *Де?*
- *В коморі.*
- *Е, у коморі! У коморі хоч кого, то піймають. Ви його в степ пустіть та й піймайте.*

5. – *Уставайте, тату, вечеряти.*

- *А хліб же є?*
- *Ні, нема.*
- *Вечеряйте ж, дітки, я розіспався.*

6. – *Яка ти брудна й гидка! – сказала гарненька, чистенька рибка свині, що розляглася в болоті біля ставу.*

- *А проте, – відповіла їй свиня, – коли тебе люди їдять, то плюють на всі боки, а як мене їдять, то аж оближуються! – І ще глибше зарилася у болото.*

7. *Жаба уздріла на пасовиську вола і загадала сама з ним зрівнятися. Вона була заздрісна і давай надуватися! Дується, дується і каже до своєї сестри: “Подивись, сестрице, чи я вже така велика, як віл?” – “Але де там, – каже друга жаба, – ще тобі далеко до вола!” – “Ну дивись, як я тепер надуюсь!” І дується знов і питає: “А що? Правда, що я вже така велика, як віл?” – “Куди там, – каже друга, – ще тобі далеко до вола!”*

Почала жаба знов дутися, дується, дує, накінець – трісь! Луснула...

8. *Качка плаває собі по воді, а лис прибігає.*

- *Добрий день! – каже лис.*
- *Здорові були, добродію! Що доброго скажете?*
- *Та не маю коли, бо біжу з двора. А чи то ви та качечка, що люди кажуть, що нема кращої на ціле село?*

Качка аж нестямилася з радощів.

- *Та, може, й я. – каже.*

- *То ходіть же зі мною до двора, бо паня аж гинуть вас видіти!*
Дурна качка, не багато гадаючи, скок на берег, а хитрий лисок тоді за шийку її цуп! “Отак, – каже, – гордість не одному вже шию скрутила”.

9. *Коли висохло озеро, жаби пострибали шукати собі нове житло. Нарешті усі загукали:*

- *Ох, яке величезне озеро! Воно буде нам довічним житлом!*
- *А я, – сказала одна з них, – вирішила жити в одному із джерел, що наповнюють ваше озеро.*
- *А навіщо, тітонько? – спитала молоденька жаба.*
- *А тому, голубонько моя, що струмочки можуть потекти в інший бік, а ваше озеро може так само висохнути. Джерело ж для мене завжди надійніше од калюжі.*

10. *На дубі, що похилився до води, сидів Орел, а поблизу Черепаха проповідувала своїй братії:*

- *Гори воно вогнем оте літання! Pokійна ваша прабаба, дай Боже їй царство небесне, згинула, як видно з переказів, за те, що почала вчитися в Орла сеї гиблої науки.*
- *Слухай-но, дурепо, – обірвав її проповідь Орел. – Не тому загинула премудра твоя прабаба, що літала, а тому, що взялася не за свою справу. Літати не гірше, ніж повзати.*

11. *Задумали мужики сходить до царя в гості. От зібралось їх аж троє та й думають: “Ну що йому за гостинця понести?” Один каже:*

- *Калачів.*
- *Ні, – говорить другий, – калачі він щодня їсть, треба диковину йому понести – кваші!*

Ну й пішли. Ідуть і радяться. Той, що несе квашу, каже:

- *Я ввійду з квашею і скажу: “Здрастуй, цар-батюшка!” А другий скаже: “З царицею і царенятами!” А третій: “З усім царствующим домом!”*

От заходять до царя, а передній на підлозі як підсковзнеться, макітра з квашею додолу, а він:

- *А чорти б тебе забрали!*

А задній:

- *З царицею і з царенятами!*

А позадній:

- *З усім царствующим домом!*

12. *Зустрів якось Вовк Коня та й каже:*

- *Захотілось мені конини. З’їм тебе.*
- *Ну що ж, кумцю, – зітхає Кінь, – їж мене. І батько твій любив попоїсти кінського м’яса.*
- *Мій батько? Ти його пам’ятаєш?*

- Пам'ятаю. Як його не пам'ятати! Такий порядний був... Ніколи не їв коней з підковами. Завжди знімав, перше ніж з'їсти.
- І я, як батько, – сказав Вовк, – дай зніму з тебе підкови. З якої ноги почати?

13. Біжить лисичка полем. Добігає до річки, аж дивиться – рак виліз з води на камінь та клешні точить, щоб гостріші були.

- Здоров був, раче! – каже йому лисичка. – З тим днем, що сьогодні. Це ти, мабуть, до косовиці готуєси, що клешні об камінь гостриш.

Поздоровкався і рак та й каже:

- Я клешнями роблю те, що ти зубами; так треба, щоб гостріші були.

А лисичка тоді йому:

- Тепер я бачу, чого з тебе люди сміються, розказуючи, як ти сім літ по воду ходив, та й ту на порозі розлив! Як його ходити у світі, коли на ногах зуби? Признайся, що таки правду люди говорять про тебе!
- Може, колись теє й правдою було, та тепер брехнею стало!

14. Маленьке зернятко попало восени під велику грудку. Придушила його грудка і каже:

- Тут тобі й смерть.

Але зернятко не злякалося.

- Подожди, – каже, – ось прийде весна, виросте з мене зелений пагінець, він тебе проб'є.

Грудка тільки засміялась:

- Побачимо.

Цілу зиму зернятко лежало під грудкою, і йому не страшні були морози. Як тільки пригріло сонечко, стало тепло, з маленького зернятка виріс пагінець. Він уперся в грудку і розколов її. Виставив пагінець свій вершок до сонця і засміявся:

- Ось і я!

15. Був холодний осінній ранок. Виповзла черепаха на луг і неквапливо почалапала шукати собі снідання. Раптом чує – хтось гукає її:

- Доброго ранку, черепахо!

Глянула черепаха вгору, бачить, а то на пеньку сорока сидить.

- Добрідень, сороко-білобоко, – відказала черепаха. – Чого це тебе сюди занесло?
- Летіла і тебе побачила. Новина є. Вже багато пташок утекли від зими, в теплі краї полетіли. Як же ти втечеш од зими, коли за день і до того дерева не доповзеши?
- Дурниці ти верзеш. Яка там ще зима? Ось скоро тридцять років мені, а ніякої зими не бачила.

16. Жила-була на світі курочка ряба. І ось сталося, що в курник до тієї курочки влізла лисиця. Курочка миттю злетіла на сідало й питає:

- Лисице, а чому у тебе такі гострі зуби?
- Щоб вороги боялися! – пробурчала лисиця.
- А хто твої вороги?
- Ті, кого я їм.
- Виходить і я твій ворог?
- Звісно!

І лисиця знову кинулася до курочки, але чубарочка ще вище злетіла.

17. Позолотила осінь берізку. Заблищала вона, засіяла. Хто не пройде, всяк милується.

- От би мені таке вбрання, як сонечко, – сказав мураха, дивлячись на її жовте листя.
- Візьми, будь-ласка, – відповіла берізка і скинула один листочок.
- Якби до мого капелюха таку золоту пір'їну, – позаздрив гриб підберезник.
- Візьми собі золоту пір'їну, – скинула береза ще один листочок.
- І мені б листячка золотого трохи, – попрохав їжак.

Гойднула берізка гілками, жменю листочків на землю струсила.

18. Ще не скрізь розтанули сніги, а він уже прилетів. Уже бігає чорними таловинами на своїх високих ніжках і раз у раз нахилиє до землі голівку.

А коли виясниться небо, злітає і починає голосно співати. Почувши цей спів, протирає заспані очі борсук:

- Га, що сталось?
- Весна, весна! – радіють у мурашнику мурашки...
- Ке-е-е-е... – ворухнуться під корчем жаба. – Вилазити треба.

Радіють усі прильотові шпака.

19. – Двійку, значить, заробив? – перепитав тато.

А тоді розгорнув разом з Федьком зошит і сказав:

- Ага! Ось де вона, ота плаксива двійка... Ну, що ж, синку, – двійка правильна. Ти ж у кожному рядку недописував слова!
- Я дописував, тату! Всі дописував...
- Не вигадуй, – розсердився батько, – глянь ось сюди: “книж...” є, а “ка” – немає; “коро...” є, а “ва” – немає; “моло...” є, а “ко” – знову немає...
- І “ка”, і “ва”, і “ко” теж були, татусю! Слово честі, були! – запевняв Федько.
- Та де ж вони поділися? На крилах кудись полетіли, чи що? – гнівався тато.
- Вони там залишилися, виправдовувався Федько.
- Де це там, що ти мелеш? – сказав тато.
- Там, на газеті, на парті залишилися, – пояснив синок.

20. Прийшла вранці Оленка до школи

- Чого це ти не причесана? – питає вчителька.
- Бабуся не встигла причесати, – каже Оленка.
- А черевички чого брудні?
- Дідусь не почистив.
- А гудзика чого біля комірця немає?
- То вже я винна, – сказала Оленка. – Забула нагадати мамі, щоб пришила.

21. – Чому це ти, сестричко, не вітаєсися зі мною? – запитав Буряк Цукерку.

- Ніяка я тобі не сестричка! – закопилила губи Цукерка. – Я солодка, у барвистому паперовому платтячку, а ти – брудний і грубий сидиш головою в землі!
- А все ж ви родичі! – озвалася тітка Цибулина... - Ось виросте Буряк, з нього виготовлять цукор, а вже з цукру – і вас, цукерки.
Так не цурайтеся свого роду!

22. Дід Харитон попросив Михайлика принести з магазину хліба. Хлопчик швиденько повернувся додому та й каже:

- Дідусю, я вам купив хліба, а собі – халви. Я дуже люблю халву, а без хліба можна обійтися.
День їв Михайлик халву, два дні їв Михайлик халву, а на третій не витримав і мовить старому:
- Дідусю Харитоне, хочете я віддам вам свою халву, а ви мені – хоч шматочок хліба!..
- Але ж ти, внучку, казав, що без хліба можна обійтися...
- Можна, – зітхнув Михайлик, – але не довше двох днів.

23. Мухомор сказав до мухомора:

- В нашій лісі ти найкращий гриб! –
І подумав: “От яка потвора –
Де ти взявсь, чорти тебе взяли б!”
Мухомор одмовив мухомору:
- В нашій лісі кращий ти за всіх! –
І подумав: “Хто таку потвору
Створив і виставив на сміх!”

24. До кравця, до свого друга,

Вбіг задиханий папуга.

- На концерт лечу, – кричить, -
Фрак поший мені за мить!
- Неможливо, – майстер каже, -
Діло неквапливе наше.
- Що ти мелеш юринду?!
Ший негайно! Я пожду.

- Та нема ж матеріалу, -
Знов кравець веде помалу.
- То бери шматочки ці,
Клапті, ліндики, клинці,
Позшивай усе до купи,
Буде модно, кравче глупий!
Майстер згодився: – Ах так!..
Сів і вишив папузі фрак.

25. Дві сороки-білобокі
Стрекотали на вербі.
Дві сестрички-злаязички
Те побачили й собі:
- Знаю точно, єсть і свідки,
От єй-єй, зі стелі сторч
Вчора впала у сусідки
Отакенна муха в борщ!
- Що ти кажеш? Буть не може...
То не муха... Мабуть, міль...
- Міль не міль, а дуже схоже.
- Ні, скоріше, був то джміль!
- Джміль? Навіщо, сестро, знижки?
Це, звичайно, впав кажан...
- Як на те пішло вже – кішка
Стрибонула у казан!

7. Абстрагування від змісту

Абстрагуючись від змісту, прочитайте запропонований текст як:

- а) повідомлення державного телебачення про надзвичайну міжнародну подію;
- б) лектор, текст лекції якого записується студентами;
- в) вчитель, який веде 10-й урок поспіль;
- г) оратор на публічному мітингу протесту;
- д) класна дама з пансіонату для шляхетних дівчат;
- е) особистий лист, який людина читає пошепки.

”Був собі горобець. І був би він нічого собі горобчик, та тільки біда, що дурненький він був. Як вилупився з яйця, так з того часу нітрошки не порозумнів. Нічого він не тямив: ані гніздечка звити, ані зерна доброго знайти, - де сяде, там і засне; що на очі навернеться, те і з’їсть. Тільки й того, що завзятий був дуже, - є чого, нема чого, а він вже до бійки береться. Одного разу літав він зі своїм товаришем, теж молодим горобчиком, по дворі господаря. Літали вони, гралися, та й знайшли три конопляні зернятка”.

8. Педагогічні інтонації

а) прочитайте скоромовки з різною інтонацією: весело, сумно, по-діловому, гнівно, жорстко, по-дружньому, задумливо, здивовано.

1. *Скочив котик на курник –
В курнику здійнявся крик.
Тільки квочка не кричала,
А крилом курчат вкривала.*

2. *При дорозі, де тополі,
Синій льон зацвів у полі.
Біля льону синя річка.
В небі синьому синичка.*

3. *Танцювали миші
По бабиній хижі.
Стало бабі за танець –
З'їли миші буханець.*

4. *Віє вітер з-під воріт,
У воротях – сірий кіт.
Вітер сірому котові
Чеше вусики шовкові.*

5. *Ой, на річці – дивина!
Сом зробив собі човна,
Бо уже старому сому
Важко плавати самому.*

6. *Котик – хвостик волохатий –
По підлозі скаче.
Замітає котик хату,
Бо Катя – ледача.*

7. *Зшив торбину кенгуру
На маленьку дітвору.
І в торбині тій щодня
Носить він кенгуреня.*

8. *Ніч не спали сиченята,
Полягали ранком спати.
“На добраніч!” – каже сич,
Бо в сичів же день – це ніч.*

9. Я печу, печу, печу,
Діткам всім по калачу.
Зверху маком притрушу,
В піч гарячу посаджу.

10. Ходять зубри бородаті,
І рогаті, й волохаті.
А між ними зубренятко –
Дуже схоже на телятко.

11. Взимку вітер вовком виє,
Всіх лякає сніговієм.
Ти не вий, не вий, вітриську,
До весни вже зовсім близько.

б) подані фрази прочитати з різною інтонацією, в залежності від ситуації, в якій вони можуть бути вжиті:

1. “Сьогодні ви дізнаєтесь...”
2. “Хочу вам сказати...”
3. “Що ви там робили?”
4. “Хто це зробив?”
5. “Записуйте, будь-ласка”.
6. “Хто не зрозумів?”
7. “Поясніть, будь-ласка, що саме ви зрозуміли”.
8. “Згадайте, як усе відбувалося”.
9. “Прошу мене вислухати”.
10. “Обговоримо це пізніше”.
11. “Як так сталося?”
12. “Запишіть свої спостереження”.
13. “Що ви вчора робили?”
14. “Перевірте, що ви написали”.
15. “Зробіть це, будь-ласка”.
16. “Як ви можете це пояснити?”
17. “Хто може пояснити?”
18. “Навіщо ви це зробили?”
19. “Хто черговий?”
20. “Ні, ніколи”.
21. “Так, звичайно”.
22. “Прошу уваги”.
23. “Ви виконали завдання?”
24. “Ідіть сюди”.

9. Політність

Станьте перед аудиторією і прочитайте вірш пошепки, забезпечуючи завдяки політності добру чутність в усіх куточках приміщення. Намагайтесь “віддати” звук, “послати” його вдалину, зберігаючи не гучність, а силу голосу, енергію видиху.

Осінь пісня

*Неголосні
Млосні пісні
Струн осінніх
Серце тобі
Топлять в журбі,
В голосіннях.
Блідну, коли
Чую з імлі
Б'є годинник:
(Поль Верлен. Пер. Г.Кочура)*

*Линуть думки
В ранні роки
Мрій дитинних.
Вийду надвір –
Вихровий вир
В полі млистім
Крутить, жене,
Носить мене
З жовклим листям.*

10. Сугестивність

Реалізуйте своїм читанням сугестивне наповнення вірша.

Відчуття

*У синіх сутінках піду я по стежках,
Топтатиму траву, торкатиму колосся,
І, мріючи, росу відчую на ногах,
У леготі моє скуйовдиться волосся.
Не буде ні думок, ні слів – але любов
Душі моїй віддасть свої палкі пориви,
Щоб я, мов циган той, світ за очі пішов,
З Природою, немов із жінкою, щасливий.
(Артюр Рембо. Пер. В.Ткаченко)*

СОЦІАЛЬНО-ПЕРЦЕПТИВНА ТЕХНІКА

ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЛОК

Особливе місце у структурі педагогічної майстерності займає уміння вчителя керувати власною увагою та увагою, тобто **соціально-перцептивна техніка**.

Увага – це спрямованість і зосередженість свідомості на певних об'єктах чи предметах.⁶⁴ За походженням та способом здійснення у психології⁶⁵ виділяють два основних види уваги: мимовільну і довільну. *Мимовільна* увага виникає і підтримується незалежно від свідомих намірів та цілей людини. *Довільна* увага – це зосередження, що керується і спрямовується свідомістю.

Учителю в його діяльності не можна покладатися лише на мимовільну увагу. Він має володіти своєю увагою, оскільки повинен слідкувати за дисципліною, реакцією учнів, власним мовленням та поведінкою, розраховувати час на уроці, все бачити, чути і робити висновки. Увага дає змогу вчителю сприймати ситуацію педагогічної взаємодії, співвідносити її з поставленою метою та завданнями, а також контролювати реалізацію заздалегідь розробленої програми педагогічної взаємодії. Тому закономірним є значення у творчій праці вчителя безперервної уваги та зосередженості.

Педагогічний процес містить велику кількість об'єктів уваги: учні, власна поведінка, навчальний матеріал тощо. Керувати увагою, поширювати її, за потреби, на всі об'єкти та одночасно зосереджувати лише на декількох – складне завдання педагога. Крім того, у навчально-виховному процесі постійно діють перешкоди для уваги: велика кількість людей в аудиторії, їхні розмови, власні переживання і т.п. Тому педагог зобов'язаний поставити перед собою вимогу: навчитись зосереджувати свою увагу, робити її стійкою, безперервною й оперативною.

Щоб навчитись керувати власною увагою, вчителю необхідно знати основні **закони уваги**: закон апперцепції, закон установки та закон чотирьох складових⁶⁶.

Закон апперцепції (від лат. *adi perceptio* – сприйняття) засвідчує, що рівень уваги не є величиною постійною, людина може по-різному сприймати один і той самий предмет і, навпаки, різні предмети сприймати як один і той самий. Чому це так, від чого залежить рівень уваги в кожний конкретний момент часу? Таке питання дуже часто постає і перед учителем.

⁶⁴ Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища шк., 1997. – С. 235.

⁶⁵ Общая психология: Учеб. для студентов пед. ин-тов / А.В.Петровский, А.В.Брушлинский, В.П.Зинченко и др.; Под ред. А.В.Петровского. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1986. – С. 232.

⁶⁶ За Кучерявец В.Г. Основи педагогічної майстерності. Практикум. Навчально-методичний посібник для студентів філологічного факультету заочної форми навчання. – Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. М.Гоголя, 2002. – С. 9-10.

Закон апперцепції пояснює це так: рівень уваги залежить від конкретної спрямованості особистості на певний об'єкт, а також від запасу знань, від настрою, від фізичного і психічного станів, від енергетичного поля, в якому людина перебуває в даний момент.

Отже, рівень уваги залежить не тільки від нас, а й від значної кількості зовнішніх факторів. Знаючи це, можна навчитися керувати своєю увагою, а також впливати на рівень уваги оточуючих.

Другий закон – **закон установки**. Установка – це пристосування організму до найкращого сприйняття або реагування. Прикладом установки може бути поведінка молодого вчителя, який іде на перший урок у незнайомий клас, особливо якщо попередньо він чув про нього насторожуючі відгуки. Вчитель прислухається до будь-якого шуму в класі, прискіпливо придивляється до учнівських облич, поз, жестів, тримається напружено, контролює свої реакції, дистанцію спілкування. Установка підтримує органи відчуття (слух, зір...) у стані повної готовності до сприйняття раптових змін. Таким чином, установка – це готовність до поведінки або дії. Установка проявляється не тільки у тих випадках, які вимагають максимального напруження організму; більш-менш тривала та чітко окреслена установка виникає під час більшості реакцій організму. З роками, під впливом досвіду, виховується тривалість і стійкість установки, яка може виникати і на основі внутрішніх спонукань (наприклад, під час читання, розв'язання важких завдань), організовуючи необхідні процеси. Для того, щоб закон установки діяв, потрібне багаторазове повторення тих вправ, які тренують увагу. Тільки за цієї умови вміння керувати своєю увагою закріплюється і реалізується саме по собі, коли це вам потрібно.

Третій закон – **закон чотирьох складових**; він розглядає основні параметри уваги: стійкість, обсяг, розподіл, переключення. *Стійкість* уваги – це тривале утримування її на чомусь, чинення опору уваги втомі і відволіканню; це здатність утримувати об'єкт діяльності в полі зору на певний час. Увага є стійкою, якщо вона здатна долати перешкоди в діяльності; передбачати їх та реагувати на них. Стійка й оперативна увага вчителя сприяє організації відповідної уваги учнів під час змін у навчально-виховній діяльності.

Обсяг уваги – здатність утримувати декілька об'єктів діяльності в полі зору за відносно короткий час; це максимальна кількість не об'єднаних у групи об'єктів, які людина може одночасно сприйняти у зв'язку з розв'язанням якоїсь однієї задачі. Дослідження свідчать, що у дорослої людини обсяг уваги досягає 4-6 об'єктів, на більше. Наприклад, людина може одночасно слухати, читати, говорити. Але в умовах підвищеної кількості об'єктів у нетренованої людини можлива втрата контролю, в результаті чого людина відчуває розгубленість, безпомічність, перестає послідовно керувати своєю увагою та діями. Однак для продуктивної праці в класі необхідно розвивати обсяг своєї уваги, і цьому також можна навчитися.

Одночасна увага до двох або кількох об'єктів та одночасне виконання дій з ними чи спостереження за ними складають зміст такої характеристики уваги як її *розподіл*. Така якість уваги необхідна вчителю, наприклад, тоді, коли він одночасно повинен слухати відповідь одного учня, слідкувати, чи працюють над поставленим завданням решта дітей, та ще й думати, яке задати запитання школяреві і яким має бути наступний етап уроку.

Увага дозволяє людині не знижувати ефективності своєї діяльності при переході від одних об'єктів до інших. Тут спрацьовує така характеристика уваги як *переключення*, під яким розуміють довільну зміну людиною спрямованості своєї уваги з одного об'єкта на інший. Говорячи про переключення або динаміку уваги, слід виділити певні аспекти цього процесу: вміння переключати увагу з одного об'єкта на інший у звичних умовах діяльності; уміння переключати увагу з одного об'єкта на інший, коли виникають нові педагогічні задачі, коли обставини постійно змінюються.

Залежно від характеру дій людини увага буває *зовнішньою* і *внутрішньою*. Перша пов'язана з об'єктами поза людиною, друга – з відчуттям образів, створюваних фантазією, уявою. Крім цього, К.С.Станіславський розрізняє увагу *формальну* (без інтересу, фантазії) та *творчу*, коли з допомогою уяви об'єкт стає цікавим.

Уява – це необхідний елемент творчої діяльності людини, який виражається у побудові образу продуктів праці, а також забезпечує створення програми поведінки в тих випадках, коли проблемна ситуація характеризується невизначеністю.⁶⁷ Надаючи вагомого значення розвитку уваги та уяви, К.С.Станіславський виділяв чотири типи людей.⁶⁸

1) З ініціативою, уява працює самостійно, без особливих зусиль. Такий вчитель своєрідно будує уроки, уміє захопити дітей, зазвичай, зміст матеріалу, який він викладає, відрізняється від викладення у підручнику. Такі вчителі не чекають нових інструкцій, вони самі знаходяться в постійному пошуку нових методів роботи. У такого вчителя дітям легко вчитися.

2) Без ініціативи, але легко схоплює те, що підказують, і самостійно розвиває. Такому вчителю важливо від чогось відштовхнутися, на щось опертися. Підказкою може бути конспект уроку, матеріал підручника, нова інструкція, методична розробка, досвід роботи інших вчителів і т.п. Дітям з таким педагогом також легко, а сам педагог, цілеспрямовано працюючи, може наблизитися до вчителів першого типу.

3) Схоплює підказку, але не розвиває її, не має до цього здібностей. Вчитель цього типу працює нерівно, уроки то вдаються, то ні. Такі вчителі, зазвичай, намагаються добре, точно передати матеріал підручника, але не

⁶⁷ Общая психология: Учеб. для студентов пед. ин-тов / А.В.Петровский, А.В.Брушлинский, В.П.Зинченко и др.; Под ред. А.В.Петровского. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1986. – С. 348.

⁶⁸ Основы педагогического мастерства: Учеб. пособие для пед. спец. высш. учеб. заведений / И.А.Зязюн, И.Ф.Кривонос, Н.И.Тарасевич и др.; Под ред. И.А.Зязюна. – М.: Просвещение, 1989. – С. 67-68.

більше. Вони хороші виконавці інструкцій, розробленої методики, але в їхній роботі немає новизни.

4) Сам не творить і не схоплює того, що дають. Такому вчителю не допомагає ні хороший підручник, ні методичні розробки. У нього все формально, невміло, професійно неграмотно.

Очевидно, що ефективність діяльності вчителя тісно пов'язана з особливостями його уяви. Функціонування педагогічної уяви на етапі підготовки до майбутньої діяльності допомагає прогнозувати, уявити її основні риси, сприймання матеріалу класом, очікуване спілкування з учнями, викликає творче самопочуття. У ході навчально-виховної діяльності з допомогою уяви педагог здійснює інтуїтивний пошук, орієнтується в мотивах учнівської реакції та поведінки. Після завершення роботи саме уява вчителя прогнозує і представляє можливі результати й ефект діяльності.

Конкретизуючи основні *функції уяви*, Л.І.Рувінський називає такі:

- 1) *аналіз* (уява бере участь в оцінюванні педагогічної ситуації і допомагає зрозуміти її причини);
- 2) *пошук* (сприяє пошуку оптимального розв'язання педагогічної задачі);
- 3) *прогноз* (допомагає передбачити можливі результати впливу, почуття і наміри учня).

Загалом уява потрібна для створення чогось нового, але вчителеві вона частіше потрібна для оновлення вже створеного. Наприклад, тоді, коли матеріал уроку необхідно зробити цікавим для себе і для учнів, знайти, побачити у ньому щось нове, привабливе, раніше не помічене. Це допоможе педагогу налаштуватися на урок, створити собі потрібний настрій, самопочуття.

Уява тісно пов'язана з появою натхнення, з творчістю. Але вчитель, як і актор (на відміну від художників, музикантів, поетів), не може чекати, коли до нього прийде натхнення. Він повинен володіти ним і вміти викликати тоді, коли це потрібно. Допомагають педагогу в цьому воля, розум і почуття. У кожного вчителя ці якості розвинені більшою або меншою мірою. В залежності від того, яка з них переважає, виділяють *три типи вчителів*.⁶⁹

Якщо у вчителя *переважають почуття (I тип)*, то його урок наповнений емоціями, які часом не підкріплюються фактами, логікою викладу. Звичайно, почуття захоплюють дітей, але чи винесуть вони певні знання з такого уроку, невідомо. *Переважання волі (II тип)* у творчій роботі вчителя призводить до того, що на уроці панує авторитаризм, честолюбство вчителя (“Я так хочу”, “Ви повинні”). Особливість вчителя *III-го типу* – це *переважання його розуму над волею і почуттями*. Такий педагог може бути нецікавий дітям, його не завжди розуміють. Крім того, без участі волі у нього з'являється позиція: “Я даю матеріал, і це головне. Зрозумієте ви чи ні – ваша проблема. Захочете, будете знати”.

⁶⁹ Основи педагогического мастерства: Учеб. пособие для пед. спец. высш. учеб. заведений / И.А.Зязюн, И.Ф.Кривонос, Н.И.Тарасевич и др.; Под ред. И.А.Зязюна. – М.: Просвещение, 1989. – С. 70.

Звичайно, в ідеалі вчитель має гармонійно поєднувати в собі різні якості, вдосконалювати існуючі, розвивати ті, яких не вистачає. Адже педагогічна професія передбачає постійну роботу людини над собою, свідоме і послідовне самовдосконалення на шляху до педагогічної майстерності.

Питання для самоконтролю

1. Дайте пояснення поняттю “соціально-перцептивна техніка”.
2. Який вид уваги повинен переважати під час педагогічної діяльності вчителя?
3. Що, на Вашу думку, повинно бути об’єктом педагогічної уваги вчителя?
4. Наведіть конкретний приклад, де б виявився закон аперцепції.
5. Чи може установка мати негативний вплив на роботу вчителя?
6. Назвіть та охарактеризуйте основні параметри уваги.
7. У чому полягає різниця між обсягом та розподілом уваги?
8. Чи існує взаємозв’язок між увагою та уявою? В чому він полягає?
9. Які Ви знаєте функції уяви?
10. Як Ви гадаєте, чи може обділена творчою уявою людина стати майстерним педагогом?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ УВАГА

1. Обсяг-точність

Протягом 3 секунд аудиторії показують листок паперу, де записано 9 приголосних букв. Необхідно максимально точно їх запам’ятати. Через 3 секунди потрібно відтворити на папері побачене.

2. Не зіб’юсь

Усі по черзі називають числа від 1 до 30. Той, кому випадає число, що містить цифру 3 або ділиться на 3, повинен замість числа сказати: “Не зіб’юсь”. Хто помилився – виходить з гри.

3. Розподіл

- а) записати на дошці числа від 1 до 20, рахуючи одночасно від 20 до 1;
- б) записати на дошці своє прізвище, називаючи букви в зворотному порядку.

4. Переключись

- а) один із студентів читає про себе текст, а інші відволікають його різними запитаннями; після цього, тому, хто читав, потрібно переказати прочитане і сказати, хто, які питання і в якому порядку задавав;
- б) студенту дається коробка сірників; рахуючи сірники, він повинен одночасно розказувати казку або сюжет кінофільму;

в) студенту пропонується швидко виконати обчислення (174 помножити на 36), а в цей час хтось інший повинен відволікати його питаннями, вимагаючи вичерпної відповіді;

г) таку вправу бажано проводити вдома протягом 15-20 хв.: почитайте складний газетний текст 5-7 хвилин, потім 3-4 хвилини займіться математичними обрахунками; потім знову зверніться до тексту...; зупиніться, спробуйте якомога повніше й детальніше відтворити прочитаний текст, а також перевірте, чи не зробили помилок у обрахунках.

5. Гостре око

а) кожен викладає із сірників певну фігуру, демонструє її сусіду по парті; після цього усі намагаються відтворити фігуру, яку виклав їхній сусід;

б) роздивіться уважно який-небудь візерунок, а потім намалюйте його по пам'яті;

в) порада К.Паустовського: “спробуйте місяць або два дивитися на все з думкою, що це вам обов'язково потрібно написати фарбами. У трамваї, в автобусі – скрізь дивіться на людей саме так. І ви переконаєтесь, що досі ви не бачили на обличчях і десятої частини того, що помітили тепер. А потім вже не потрібно буде примушувати себе до цього”⁷⁰.

6. Чутливе вухо

а) один із студентів виразно читає текст, а інші намагаються вловити його інтонацію, вимову, особливості дикції, темпу, манери читання; потім діляться своїми спостереженнями;

б) один із студентів, відвернувшись, відповідає на запитання товаришів по групі, називаючи при цьому того, хто запитує;

в) умови ті самі, що й у попередній вправі, тільки учасники намагаються змінювати власні голоси.

г) дві групи по 5-6 осіб одночасно вимовляють слово, яке містить два склади. Кожна група вимовляє свій склад. Решта студентів повинні визначити слово.

7. Пошук

Одному зі студентів показують предмет і відсилають його за двері. Предмет ховають. Інший студент повинен слідкувати за тим, хто шукає предмет, і то посилювати, то стишувати якийсь звук (наприклад, стукати по парті, плескати в долоні) в залежності від того, наближається чи віддаляється шукач від предмета.

8. Ніжний дотик

а) із закритими очима визначити вартість монет;

б) на дотик визначити, які предмети лежать під тканиною;

в) на дотик визначити матеріал, форму предмета.

⁷⁰ За Булатова О.С. Педагогический артистизм: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр “Академия”, 2001. – С. 151.

9. Комплексність уваги

Перший учасник називає слово, наприклад, “підлога”, другий – підхоплює: “підлога, стеля”. Третій – “підлога, стеля, стіна”. Кожний наступний учасник гри повторює слова партнерів і додає своє. Коли зіграв останній учасник, вправу можна повторити – йти по другому колу і т.д.

УЯВА

1. Визначення особливостей уяви

“Сядьте зручно. Закрийте очі. Я буду промовляти окремі слова, а ви повинні повторювати їх про себе, зосереджуючись на їхньому змісті. Після цього ви намагаєтесь уявити образи почутих слів.

Почнемо із *зорових образів*:

апельсин, море, галявина, квіти, птаха, світлий, грати, ніжний, будувати, плести.

Слухові образи:

шум хвилі, скрипіння дверей, удари дзвона, звуки скрипки, завивання вітру, шум транспорту, голос, що вимовляє ваше ім'я, шепіт, сердитий крик, спів пташок.

Тактильні уявлення:

Ви потискуєте чиюсь руку, колючий сніг, дотик до чогось липкого, холодний вітер, кора дерева, дотик до моху, тепла вода, пелюстка квітки, ніжний пух, риб'яча луска.

Нюхові уявлення:

аромат троянди, запах моря, улюблені парфуми, бензин, чисте повітря в сосновому лісі, дим вогнища, м'ята, свіжий хліб, сира риба, шоколад.

Смакові уявлення:

лимон, банан, шоколад, кисле молоко, горіх, крем, цибуля, холодна вода, грудочка цукру, кава”.

2. Педагогічне прогнозування

Учитель заздалегідь попередив дітей, що дасть їм контрольну роботу, і пояснив, що її результати дуже важливі – не для того, щоб поставити ту чи іншу оцінку, а для з'ясування, на якому рівні кожен з учнів зрозумів попередній матеріал. При виконанні роботи один учень помітив, що його сусід по парті списує з підручника, а учитель цього не бачить.

Спрогнозуйте можливі варіанти розвитку ситуації, якщо:

- учень, який списує: відмінник-зубрила; відмінник, що користується авторитетом у класі, не встиг підготуватися через виконання громадського доручення; посередній учень, якому вдома дістається за кожну двійку; відомий ледар.
- учень, що помітив це: відомий своєю принциповістю; байдужий до всього, що стосується не його; наклепник, що любить догодити вчителю; сам не готовий до контрольної.
- учитель: суворий, принциповий; розуміє і входить в становище учнів.

Як би Ви вчинили на місці вчителя? Який варіант вважаєте найдоцільнішим?

3. Неіснуючий пристрій

Придумайте неіснуючий поки що пристрій, необхідний в школі.

4. Щоденна творчість

Виберіть будь-яке рутинне заняття, яке ви виконуєте регулярно або повинен виконувати вчитель (заповнення журналу, підготовка до занять, приготування їжі), і придумайте спосіб зробити це заняття більш творчим, цікавим.

5. Теорія в образах

Придумайте:

а) образні назви якомусь шкільному предмету (асоціації повинні бути образні, але зрозумілі);

б) опорні сигнали до певної теми з використанням образної символіки;

в) власну структуру внутрішкільного управління;

г) навчальний план для вашої авторської школи.

6. Школа майбутнього

Продумайте й опишіть “школу майбутнього”, ваш “ідеал” школи. Якими ви бачите учнів та учителів? Її особливості, відмінності?

7. Що далі?

Уявіть, що:

- клас, в якому проходить урок, злітає зі всіма присутніми; придумайте кінець подорожі;
- в клас заходить вчений (літератор, композитор, художник, математик), який зробив значний внесок у ту галузь, що є темою вашого уроку; як будуть розвиватися події?

8. Літературна творчість

а) із слів: кабінет, ключ, капелюх, сторож, дощ, човен, троянда, крокодил скласти невелике оповідання (бажано не більше 8 речень);

б) скласти оповідання з самими лише дієсловами; розповідь має бути послідовною і логічною.

9. Чарівні кола

Намалюйте два кола – велике і маленьке (одне в одному). Дивлячись на малюнок, скажіть, що це може бути. Хто більше варіантів придумає?

10. Винахідник

Придумайте 10 способів застосування скріпки, кнопки.

11. Випадкові слова

Один з учасників називає два випадкових слова, наприклад, сейф і апельсин. Наступний учасник вголос описує образ, який у нього виник, з'єднуючи друге слово з першим. Наприклад: з відкритого сейфа вискочив апельсин. Потім другий учасник називає своє слово, наприклад, яйце. Третій учасник пов'язує друге слово з третім якоюсь фразою і задає своє слово.

12. Дешифратор

Ведучий пропонує абрєвіатури, що зустрічаються щодня, і придумані ним, наприклад МАУП, ШАРП, ТОВ... Слухачі мають дати їм своє тлумачення (розшифровку).

13. Задзеркалля

Розповісти “навпаки” відому казку або оповідання. Персонажі повинні докорінно змінитися: добрі стануть злими, позитивні вчинки – негативними і навпаки.

14. Фантастичні обставини

Уявіть, що Ви – чарівник. Самі можете перетворюватися у будь-кого і робити це з іншими. Ваші дії?

15. Асоціації

Учасникам пропонується три пари слів, що означають предмети. Працювати потрібно з кожною парою предметів по черзі. За 5 хвилин потрібно знайти 10 спільних властивостей запропонованих предметів (наприклад, вони мають однакове забарвлення, розмір, зустрічаються лише влітку і т.п.):

1) самокат і мухомор; 2) склянка і півень; 3) кішка і яблуко.

16. Метафори

Ведучий промовляє: “Гаснуть...” Всі учасники описують, що вони уявили (зірки, вікна, сили, очі...). Далі можна використовувати слова “кипить”, “народжується” і т.д.

17. Несподівані зв'язки

Що вийде, якщо з'єднати лампочку з ручкою? Крісло з олівцем? Двері з вікном?

18. Синтез

Спробуйте змішати різні види сприймання, відчутти смак звуків, чути кольори і т.п., відповідаючи на питання:

- чим пахне слово “вчитель”?
- яке на дотик число 7?
- який на смак фіолетовий колір?
- яка форма у середи (як вона виглядає)?
- яку музику Ви чуєте, коли уявляєте обличчя літньої людини, веселої дитини?

19. Опис картини

Усі сидять півколом. Перший учасник бере чистий аркуш паперу і розповідає про “картину”, яку він “бачить” (уявляє) на папері. Відтак передає аркуш сусідові, той продовжує, і так до останнього учасника.

ПЕДАГОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ

ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЛОК

Педагогічне спілкування як феномен навчально-виховного процесу існує стільки, скільки існує школа, займаючи особливе місце в діяльності вчителя. Завдяки комунікації педагог повідомляє учням необхідну інформацію, здійснює виховний вплив, організовує учнів, вирішує різноманітні проблемні ситуації, взаємодіє з батьками, колегами, адміністрацією і т.п. Крім цього, характер взаємин вчителя з учнями досить сильно впливає на результативність педагогічного процесу.

Основними суб'єктами педагогічного процесу шкільної освіти є вчитель та учень, які взаємодіють між собою. Найчастіше ця взаємодія відбувається вербально, на рівні слова.

Коли вчитель спілкується з учнями в школі на уроці та в позаурочній діяльності, вирішує професійні проблеми тощо, то його спілкування є **педагогічним**, тобто професійним за своїм змістом і сферою функціонування.

Очевидно, що педагогічне спілкування відрізняється від звичайного, повсякденного спілкування вчителя за межами школи та поза професійною діяльністю. **Особливостями педагогічного спілкування є:**

- 1) учителю в процесі спілкування належить провідна роль; саме від нього залежить, як складуться взаємини з учнями, успішність чи неуспішність цього процесу;
- 2) вплив учителя на учнів завжди є виховуючим, тобто таким, що сприяє формуванню в учнів тих чи інших якостей і рис;
- 3) професійний характер спілкування вимагає постійного аналізу побудованої системи взаємин з учнями для запобігання помилок у здійсненні педагогічного впливу.

У той же час педагогічне спілкування може складатися краще чи гірше, ефективно чи неефективно, інакше кажучи, бути професіональним або непрофесіональним.

Професіональне педагогічне спілкування – комунікативна взаємодія педагога з учнями, батьками, колегами, що забезпечує встановлення сприятливого психологічного клімату, ефективної взаємодії та оптимальних стосунків.

Непрофесіональне педагогічне спілкування – навпаки, породжує страх, невпевненість, спричиняє зниження працездатності, викликає негативне ставлення до вчителя, до навчання. Тому таке спілкування можна назвати нерезультативним, недосконалим, на відміну від професіонального.

Отже, спілкування вчителя з учнями може відбуватись по-різному. Успішність цього процесу великою мірою залежатиме від того, як вчитель розглядає учня: як пасивний *об'єкт* чи активний *суб'єкт* педагогічного процесу. Сучасна психолого-педагогічна наука вважає за необхідне будувати педагогічну взаємодію на *суб'єкт-суб'єктній* основі, де і вчитель, і учень виступають активними учасниками педагогічного процесу, здійснюють вплив

один на одного, де визнається право учня на власну думку, позицію. Натомість *суб'єкт-об'єктні* стосунки передбачають відносини підпорядкування, коли активним є лише вчитель, який впливає на учнів, керує їхньою діяльністю, нав'язує свою точку зору, а учням при цьому відводиться пасивна роль. Залежно від того, реалізовано принцип суб'єкт-об'єктної чи суб'єкт-суб'єктної взаємодії, спілкування може бути функціонально-рольовим або особистісно орієнтованим.

Функціонально-рольове – суто ділове, стандартизоване, обмежене вимогами рольової позиції спілкування. За такого спілкування особисте ставлення педагога й учня один до одного не враховується і не виявляється.

Особистісно орієнтоване – передбачає виконання нормативно заданих функцій з виявом особистого ставлення, почуттів⁷¹. У ході такого спілкування вчитель дає можливість учням висловлювати свої думки і почуття, відвертий з дітьми, не байдужий до їхніх справ і проблем, відчуває внутрішній світ кожної особистості.

Навіщо потрібне педагогічне спілкування? В чому його призначення? Щоб відповісти на ці запитання, варто розглянути **функції** педагогічного спілкування:

- 1) *інформаційна* (вчитель повідомляє учням необхідну інформацію на уроках і в позаурочний час, сприймає інформацію від учнів);
- 2) *пізнання особистості* (спілкуючись з учнями, педагог має можливість більше про них дізнатися, краще пізнати кожную дитину);
- 3) *самоствердження* (завдяки висловленню власних міркувань, оцінці явищ, доведенню своєї точки зору на певні питання відбувається усвідомлення учнем та вчителем свого “Я”, тобто, самоствердження);
- 4) *організація взаємодії* (у процесі спілкування педагог має можливість організувати учнів на роботу на уроці, на участь в позаурочних заходах);
- 5) *експресивна* (учасники спілкування співпереживають один одному, що сприяє встановленню ефективних взаємовідносин, суб'єкт-суб'єктної, особистісно орієнтованої взаємодії між вчителем та учнем).

Структура, тобто основні етапи педагогічного спілкування, відповідають логіці педагогічного процесу. В.А.Кан-Калик⁷² виділяє чотири основні **етапи педагогічного спілкування**:

- 1) *прогностичний* (вчитель моделює майбутнє спілкування з класом, уявляє, як клас і окремі учні сприймуть його і викладений матеріал, продумує варіанти взаємодії; на цьому етапі важливими є прогностичні здібності, тобто вміння вчителя передбачати результати своєї діяльності);
- 2) *“комунікативна атака”* (це організація спілкування на початку взаємодії; тут важливі вміння педагога швидко включати клас в роботу, привертати до себе увагу, а перцептивні здібності вчителя допоможуть йому правильно сприймати учнів, зрозуміти їхній емоційний стан, настрої тощо);

⁷¹ Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамушенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища шк., 1997. – С. 204.

⁷² Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. – М.: Просвещение, 1987. – С. 27.

- 3) *управління спілкуванням* в ході педагогічного процесу (найважливіший етап; власне процес спілкування);
- 4) *аналіз* здійсненої системи спілкування і моделювання наступної діяльності (після завершення процесу спілкування вчитель визначає, чи вдалося йому досягти своєї мети, здійснити задумане, чи були допущені помилки, в чому їх причина, як можна запобігти подібним недолікам у майбутньому).

Ефективному спілкуванню вчителя з учнями часто заважають так звані **бар'єри** спілкування:

- 1) *соціальний* – виникає внаслідок різного соціального статусу вчителя й учня (щоб запобігти появі такого бар'єру, вчителю не слід постійно підкреслювати свою позицію, свої переваги як старшого, педагога, наголошувати на тому, що “я вчитель, тому завжди правий” тощо);
- 2) *фізичний* – простір, стіл учителя, якими він віддаляє себе від учнів (для подолання даного бар'єру педагог може змінювати відстань між собою та учнями, рухаючись по класу);
- 3) *гностичний* – недоступність пояснення матеріалу вчителем (педагог не повинен вживати незрозумілих дітям термінів, висловлюватися великими реченнями (більше 17 слів), говорити надто швидко (більше 2,5 слів за 1 секунду));
- 4) *психологічний* – виникає тоді, коли в учителя є страх перед класом, перед можливістю допустити фактичну чи методичну помилку, відсутній контакт з дітьми або існує негативна установка щодо класу чи окремих учнів.

Організуючи процес спілкування, вчитель завжди керується власними переконаннями, використовує засоби і прийоми, що відповідають особливостям його особистості. Разом з тим, у різноманітних способах взаємодії педагога з вихованцями завжди можна виділити деякі спільні риси, типові особливості, що визначають стиль спілкування.

Стиль педагогічного спілкування – це індивідуально-типові особливості взаємодії вчителя й учнів. У стилі знаходять відображення особливості комунікативних можливостей вихователя та його вихованців, характер їхніх стосунків, а також творча індивідуальність педагога.

Якості, що визначають стиль спілкування вчителя:

- 1) його ставлення до дітей;
- 2) вміння управляти учнівським колективом.

Ставлення вчителя до дітей буває:

- 1) *активно-позитивне* – педагог виявляє доброзичливість, співучасть, співпереживання, його вимогливість поєднана з зацікавленістю; таке ставлення вчителя викликає в учнів довіру, прагнення до співробітництва;
- 2) *пасивно-позитивне* – педагог вважає, що лише вимогливість та суто ділові стосунки можуть забезпечити успіх у навчанні; його взаємини з дітьми мало емоційно забарвлені;
- 3) *негативне* – породжує недовіру, замкнутість учнів⁷³.

⁷³ Березовин Н.А., Коломинский Я.М. Учитель и детский коллектив. – Минск, 1978. – С. 31-32.

Способи керівництва учнівським колективом:

- *авторитарний* – стиль диктату; учень розглядається як пасивний виконавець; головні форми взаємодії: наказ, вказівка, інструкція, догана, висміювання;
- *ліберальний* – виявляється у невтручанні педагога, низькому рівні вимог, вчителів бракує стійкої педагогічної позиції; робота йде на самоплив, виховний процес некерований, результати нижчі;
- *демократичний* – ґрунтується на глибокій повазі до особистості кожного, на довірі; в його основі – орієнтація на самоорганізацію, самоуправління особистості і колективу; основні засоби взаємодії: заохочення, порада, інформація, що розвиває в учнів самостійність.

В.А.Кан-Калик⁷⁴, поєднуючи різновиди ставлення вчителя до учнів та способи керівництва учнівським колективом, виділяє наступні **стилі педагогічного спілкування**:

- 1) спілкування на підставі захоплення спільною творчою діяльністю; ґрунтується на активно-позитивному ставленні до учнів;
- 2) спілкування на основі дружнього ставлення; базується на особистісному позитивному сприйнятті учнями вчителя, який виявляє приязнь, повагу до дітей, але слід остерігатися перетворення дружніх взаємин на панібратські;
- 3) спілкування-дистанція; в основі має обмеження спілкування формальними стосунками; педагог, якому властивий даний стиль, може мати позитивне ставлення до учнів, але в організації діяльності він ближчий до авторитаризму;
- 4) спілкування-залякування; поєднує негативне ставлення до учнів і авторитарність у способах організації діяльності;
- 5) спілкування-загравання; поєднує позитивне ставлення до дітей з лібералізмом; ґрунтується на пошуку прийомів завоювання дешевого авторитету.

Педагогічні реалії демонструють цілий ряд **непродуктивних стилів педагогічного спілкування**, досить образну характеристику яких запропонував В.А.Кан-Калик⁷⁵:

- “Монблан” – вчитель підноситься над класом, як гірська вершина;
- “Китайська стіна” – педагог поглиблює дистанцію, підкреслює свою зверхність;
- “Локатор” – в організації стосунків з учнями переважає вибірковість учителя;
- “Робот” – педагог діє за певною програмою, не зважаючи на обставини, які вимагають змін у спілкуванні;
- “Я сам” – вчитель прагне все робити сам, гальмуючи вияви ініціативи з боку дітей;
- “Гамлет” – педагог постійно сумнівається у правильності вибраної системи організації взаємин;

⁷⁴ Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. – М.: Просвещение, 1987. – С.97-100.

⁷⁵ Там само, С. 101-109.

- “Друг” – перехід на позиції панібратства, втрата ділового контакту у спілкуванні;
- “Тетерів” – вчитель реалізує власні цілі спілкування, не спрямований на школярів.

Як же повинно виглядати ефективне педагогічне спілкування, якому стилю варто надавати перевагу вчителю у своїй діяльності? Очевидно, педагог повинен володіти значним арсеналом прийомів та засобів, оскільки залежно від ситуації йому доводиться виявляти різні сторони своєї особистості, бути суворим і лагідним, авторитарним і ліберальним, чутливо та гнучко реагувати на зміни педагогічних ситуацій. Продуктивність педагогічного спілкування залежатиме також від захопленості вчителя своєю справою, його професіоналізму та постійної спрямованості на дитячу особистість.

Питання для самоконтролю

1. У чому різниця між професіональним та непрофесіональним спілкуванням?
2. Назвіть переваги та недоліки функціонально-рольового та особистісно орієнтованого спілкування.
3. В чому суть функцій педагогічного спілкування?
4. Яка роль кожного з етапів педагогічного спілкування для встановлення ефективної взаємодії вчителя з учнями у навчально-виховному процесі?
5. Що повинен робити вчитель, щоб не допускати виникнення або мінімізувати вплив бар'єрів у спілкуванні?
6. Що визначає стиль спілкування вчителя з учнями?
7. Порівняйте види ставлення вчителя до учнів зі стилями педагогічного спілкування за В.А.Кан-Каликом.
8. Що, на Ваш погляд, породжує непродуктивні стилі спілкування вчителя з учнями?
9. Чим відрізняється педагогічне спілкування від спілкування вчителя з людьми поза професійною діяльністю?
10. Назвіть переваги та недоліки стилів керівництва учнівським колективом.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1.Тест

Визначте рівень вашої комунікабельності, відповідаючи на запитання “так”, “іноді” або “ні”.

1. Вас чекає ординарна чи ділова зустріч. Чи вибиває вас із колії її очікування?
2. Чи не відкладаєте ви візиту до лікаря до останнього моменту?
3. Чи викликає у вас ніяковість і невдоволення доручення виступити з доповіддю, повідомленням, інформацією на будь-якій нараді, зборах чи іншому подібному заході?
4. Вам пропонують поїхати у відрядження туди, де ви ніколи не були. Чи докладете ви максимум зусиль, щоб уникнути цього відрядження?
5. Чи полюбляєте ви ділитися своїми переживаннями з кимсь?

6. Чи дратує вас, якщо незнайома людина на вулиці звертається до вас із проханням (показати дорогу, назвати час, відповісти на якесь запитання)?
7. Чи вірите ви, що існує проблема батьків і дітей, що людям різних поколінь важко розуміти одне одного?
8. Чи посоромитесь ви нагадати знайомому, що він забув вам повернути невелику суму грошей, яку позичив кілька місяців тому?
9. У ресторані чи в їдальні вам подали недоброякісну страву. Чи промовчите ви, лише сердито відсунувши тарілку?
10. Залишившись наодинці з незнайомою людиною, ви не вступите з нею в бесіду і відчуєте себе обтяженим(ою), якщо першою заговорить вона. Чи так це?
11. Чи жахаєтесь ви будь-якої великої черги, хоч би де вона була (у магазині, бібліотеці, касі кінотеатру)? Віддасте перевагу відмові від свого наміру чи станете у хвіст і будете знемагати в очікуванні?
12. Чи боїтесь ви брати участь у будь-якій комісії з розгляду конфліктної ситуації?
13. У вас є власні індивідуальні критерії оцінки творів літератури, мистецтва, культури, і ні з чийми міркуваннями ви не рахуетесь. Чи так це?
14. Почувши будь-де в кулуарах висловлювання явно помилкової точки зору з добре відомого вам питання, чи віддасте ви перевагу мовчанню і не вступите в суперечку?
15. Чи викликає у вас неприємне почуття будь-яке прохання допомогти розібратися в тому чи іншому службовому питанні або навчальній темі?
16. Вам краще викласти свою точку зору (міркування, оцінку) в письмовій формі, ніж в усній?

Слід дати відповіді й підрахувати суму набраних балів. За кожне “так” – 2 бали, “іноді” – 1 бал, “ні” – 0. За класифікатором визначте, до якої категорії людей ви належите.

30-32 бали – ви явно некомунікабельні;

25-29 балів – ви замкнені, мовчазні, віддаєте перевагу самотності;

19-24 бали – ви певною мірою комунікабельні й у незнайомих обставинах відчуваєте себе цілком упевнено;

14-18 балів – нормальна комунікабельність;

9-13 балів – ви досить комунікабельні (іноді навіть занадто);

4-8 балів – комунікабельність ваша дуже висока; скрізь відчуваєте себе прекрасно; беретесь за будь-яку справу, хоча далеко не завжди можете її довести до кінця;

3 бали – ваша комунікабельність має хворобливий характер; ви балакучі, багатослівні, втручаєтесь у справи, в яких зовсім не компетентні, запальні й образливі.

2.Визначні особистості про спілкування

Ознайомтеся з висловами видатних людей щодо спілкування. Визначте:

- на основі власного досвіду та запропонованих цитат, які риси містить у собі поняття майстерного педагогічного спілкування.;
- які з наведених висловлювань ілюструють функції педагогічного спілкування?

Заберіть у мене все, чим я володію, але залиште мені моє мовлення. І скоро я поверну собі все, що мав.

(Д.Емерсон)

Великим є мистецтво прищеплювати людям прекрасні ідеї, що вчать жертвувати всім заради щастя роду людського.

(Стендаль)

Єдина справжня розкіш – це розкіш людського спілкування.

(А.Екзюпері)

Бесіду слід завжди вести так, щоб кожен із співрозмовників здобув з неї користь, набуваючи знань.

(Піфагор)

Слово вчителя – нічим не замінимий інструмент впливу на душу вихованця. Мистецтво вихователя включає насамперед мистецтво говорити, звертатися до людського серця.

(В.Сухомлинський)

Характер людини ніколи не розкривається так яскраво, як тоді, коли вона намагається описати характер іншої людини.

(Ж.Поль)

Питання дурне тільки тоді, коли ти його не поставив.

(Пол Мак-Креді)

Не варто говорити все, що знаєш, але завжди потрібно знати, що говориш.

(Маттіас Клаудіус)

Найбільше говорить той, кому нема чого сказати.

(Л.М.Толстой)

Будь першим, коли потрібно слухати, і останнім, коли потрібно говорити.

(Е.Капієв)

Довгий виступ так само не сприяє справі, як довга сукня не допомагає ході.

(Ш.Талейран)

Ми говоримо мало, якщо не говоримо про себе.

(У.Хезметт)

Говори, щоб я міг тебе побачити.

(Сократ)

ПЕДАГОГІЧНИЙ ВПЛИВ ЯК ОСНОВА ПЕДАГОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЛОК

У ході спілкування з учнями, встановлення з ними взаємовідносин, вчителів часто доводиться певним чином впливати на дітей, ставити перед ними вимоги, щоб розв'язати ту чи іншу педагогічну ситуацію. **Педагогічний вплив** – важлива рушійна сила досягнення освітніх цілей. Це поняття характеризує зв'язок між учасниками педагогічного процесу – вчителем і учнем.

Педагогу необхідно намагатися організовувати свій вплив так, щоб він сприймався як вчасна і ненав'язлива підтримка, викликав довіру учня. Кінцеве призначення, мета педагогічного впливу комплексна. З одного боку, вона полягає в тому, щоб допомогти учневі оволодіти знаннями, способами навчальних дій, сприяти розвитку пізнавальної активності особистості. А з іншого – передбачає досягнення більш високого рівня самостійності, ініціативи, здатності до творчого мислення.

Прийоми педагогічного впливу – це способи організації певної педагогічної ситуації, у якій на основі відповідних закономірностей у школярів виникають нові думки і почуття, які стимулюють їх до позитивних вчинків, до подолання своїх недоліків⁷⁶.

Класифікуючи прийоми педагогічного впливу, Е.Ш.Натанзон звертала увагу на те, які почуття виникають у школярів в результаті застосування прийомів, а також на що спрямована дія прийому: на створення, формування позитивних якостей особистості, чи подолання, “гальмування” її недоліків. Відповідно до цього, авторка виділяє **дві групи прийомів педагогічного впливу**.

1. **Створюючі** прийоми коригують поведінку учнів на основі виникнення позитивних почуттів: радості, вдячності, поваги, довіри до вчителя, віри у власні сили. Вони сприяють розвитку нових позитивних якостей. До створюючих прийомів належать:

- переконування,
- навіювання,
- заохочення,
- доброта,
- увага,
- прохання,
- організація успіху у навчанні,
- залучення у цікаву діяльність.

2. **Гальмівні** прийоми сприяють подоланню негативних якостей, вчинків. Вони викликають переважно негативні почуття: сором, незручність, розчарування, засмучення, жаль, каяття. До цієї групи прийомів належать:

⁷⁶ Натанзон Э.Ш. Приемы педагогического воздействия. – М.: Просвещение, 1972. – С. 7.

- паралельна педагогічна дія (вплив на вихованця через колектив),
- наказ,
- ласкавий докір,
- удавана байдужість,
- натяк,
- іронія,
- обурення,
- засудження,
- покарання,
- попередження.

Крім цього, існує прийом “вибух”, коли в результаті несподіваних, неочікуваних дій педагога в учнів виникає гама нових думок і почуттів. Цей прийом не належить до жодної групи, але може виступати як створюючим, так і гальмівним способом педагогічного впливу.

Інші педагоги виділяють цілий ряд прийомів педагогічного впливу, що сприяють появі в учнів прагнення працювати над собою. До них належать:

- авансування (оголошення достоїнств учня, яких він ще не виявив, але обов’язково виявить в майбутньому);
- великодушне вибачення (удаване вибачення негідного вчинку в зв’язку з нездатністю учня в даний момент усвідомити здійснене);
- витіснення (усунення негативного прояву через залучення учня до діяльності);
- ігнорування (фіксація несприятливого стану учня, яка зовні виглядає як непомічання того, що відбувається);
- надання права на вільний вибір (підкреслення права учнів на вільний вибір, але розкриття при цьому можливих наслідків, різних варіантів вибору);
- концентрація на позитивному (зняття несприятливого стану через зосередження на позитивному чи в самому учневі, чи в інших людях та предметах);
- залишення наодинці з самим собою (не засудження поведінки чи конкретного вчинку, а надання можливості дитині самій розібратися у скоєному);
- педагогічний паліатив (тимчасова уступка, непомічання порушень соціальних норм чи часткове їх допущення, але підготовка учнів до того, щоб у майбутньому не допускати таких порушень);
- пауза (спеціальне переривання мовлення у спілкуванні з ким-небудь);
- придушення (жорстке припинення і обмеження дій школяра з метою запобігання тим діям, які можуть нанести шкоду);
- підміна мотиву (уміння бачити за проступком позитивні мотиви);
- санкціонування (надання права на виявлення несприятливого стану – апатії, нудьги, смутку – на певний обмежений час);
- створення ситуації успіху;
- жарт.⁷⁷

⁷⁷ Краткий справочник по педагогической технологии / Под. ред.. Н.Е.Щурковой. – М.: Новая школа, 1997. – С. 5-60.

Звичайно, знання усіх описаних прийомів не гарантує уміння майстерно здійснювати педагогічний вплив та встановлювати продуктивні взаємовідносини з учнями. Важливою у цьому контексті є здатність педагога бути гнучким, творчо підходити до вибору відповідного прийому педагогічного впливу в залежності від змісту ситуації, обставин, стану учнів, стосунків між ними тощо.

Для більшого урізноманітнення педагогічного впливу, вдосконалення своєї педагогічної майстерності та демонстрації учням зразків ставлення до оточуючої дійсності, вчителю варто оволодіти також основними ключовими операціями педагогічного впливу.

Існує *три ключові операції* педагогічного впливу.⁷⁸

1. “Я-повідомлення” – оголошення вчителем свого стану і ставлення до вчинку чи дії учня, як явища (починається словами: “Я завжди...”, “Мені завжди...”).

Наприклад: хлопчик ненароком кинув з підвіконня вазон – “Я завжди засмучуюсь, коли гине краса”; 11-класники напередодні свята прийшли до школи в білих сорочках і краватках – “Мені завжди приємно бачити елегантно вдягнутих людей”.

2. “Ти-повідомлення” (позитивна підтримка) – має на меті пояснення негативної поведінки учня його позитивними рисами, мотивами.

Наприклад: учень не виконав домашнього завдання – “Ти, напевне, забув вдома зошит”; учень запізнився на урок – “Ти, мабуть, відводив молодшу сестричку в садочок, і тому запізнився”.

3. “Безумовність норми” – має на меті розкриття перед школярами соціально і особистісно значущих доказів на користь етичних вимог, тобто того, що дасть дотримання тієї чи іншої норми людям взагалі чи конкретному учневі.

Наприклад: Учитель звертається до чергових з проханням витерти дошку, а у відповідь чує: “Ми на ній не малювали”! Вчитель зауважує: “Нам усім буде складно розібратися у новому матеріалі без записів на дошці і схем, у тому числі, і вам”.

Як бачимо, застосування операції “безумовність норми” є своєрідною постановкою вимоги, що є невід’ємним елементом педагогічного впливу. **Педагогічна вимога** – це постановка учневі в процесі виховання соціально-культурної норми ставлення і поведінки.

Види вимог за типом ставлення вчителя до учнів:

- 1) позитивне ставлення – вимога-прохання, вимога довірою, вимога схвалення;
- 2) байдуже ставлення – вимога-порада, натяк, умовна вимога, в ігровому оформленні;
- 3) негативне ставлення – вимога-засудження, вимога з вираженням недовіри, вимога-застереження.

⁷⁸ Питюков В.Ю. Основы педагогической технологии. – М.: Госпедагенство, 1997. – С. 45-49.

Види вимог за засобами, які використовує вчитель:

- 1) вербальні – поділяються на:
 - безпосередні (прохання, порада, рекомендація, ділове розпорядження, наказ);
 - опосередковані (розповідь, аналогія, запитання, здивування, натяк);
- 2) невербальні – доповнюють, підсилюють дію слів (пауза, міміка, пластика).

Різноманітність видів вимог, як і способів педагогічного впливу загалом, дозволяє педагогові у кожній конкретній ситуації обрати той шлях, той спосіб взаємодії, що зможе забезпечити найкращий результат. А оволодіння ними може стати черговою сходинкою на шляху до майстерного спілкування вчителя з учнями.

Питання для самоконтролю

1. Що таке педагогічний вплив?
2. У чому ви бачите роль педагогічного впливу у професійній діяльності вчителя?
3. Як ви розумієте поняття прийомів педагогічного впливу?
4. У яких ситуаціях вчителю слід скористатися створюючими прийомами педагогічного впливу, а в яких – гальмівними?
5. Наведіть приклади використання “Я-повідомлення” у педагогічному спілкуванні.
6. Які почуття й емоції повинно викликати в учнів “Ти-повідомлення”?
7. Навіщо вчителю потрібно володіти прийомами та ключовими операціями педагогічного впливу?
8. Що таке педагогічна вимога?
9. Які види вимог ви знаєте?
10. Яка роль невербальних вимог у педагогічному спілкуванні?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Створюючі чи гальмівні?

Прочитайте ситуації. Які прийоми педагогічного впливу в них описано? До якої групи прийомів педагогічного впливу вони належать: до створюючих чи до гальмівних?

1. *Вчителька розпочала урок. Раптом рипнули двері, і через поріг пожаб'ячому стрибнув учень. Клас завмер, передчуваючи скандал. Але минула хвилина, вчителька зачекала, поки бейкетник сів на місце, і спокійно сказала:*
- *Продовжимо урок. Як я вже говорила...*

2. *“На перших порах вибирала легші запитання. За хорошу відповідь хвалила. Бувало, що хвалю за те, чого ще й близько немає. Скажу, наприклад: “Молодець, Олег, ти намагаєшся розповідати своїми словами. Це дуже важливо”. Дивлюся, на наступному уроці він дійсно намагається розказувати своїми словами”.*

3. *“Петренко запізнився на завод. Я викликаю командира того загону, в якому знаходиться Петренко, і кажу:*

- *У тебе запізнення на заводі.*
- *Так. Петренко запізнився.*
- *Щоб цього більше не було.*
- *Так, більше не буде.*

Наступного разу Петренко знову запізнився. Я роблю зауваження всьому загону. Вони кажуть, що цього не буде. Загін буде сам виховувати Петренка”.

4. *Одного разу вчителька зайшла до класу і помітила надзвичайну чистоту і порядок.*

- *Діти, хто ж це сьогодні так постарався? Хто сьогодні черговий?*
- *Романенко.*
- *От молодець Романенко! У такому чистому класі займатися одне задоволення!*

5. *Черговий Коля жаліється класному керівнику:*

- *Мої вимоги клас не виконує. Я сказав розчистити доріжки, а вони зібралися на каток.*

Вчитель іде в клас.

- *Увага. Струнко! У вашому розпорядженні 25 хвилин. Негайно прибрати доріжки. Черговому прийняти роботу о 15 год. 35 хв.*

6. *У вихідний день діти з вчителькою поїхали до лісу. Коли сіли поїсти, усі почали ділитися, пропонувати один одному хліб, огірки, помідори. Тільки Трофимов від усього відмовлявся, не їв. Пізніше діти розбрелися у різні боки, а цей хлопчик підійшов до вчительки, дістав із сумки великий шматок пирога, шоколад і сказав врівголоса:*

- *Їжте, будь-ласка, Маріє Миколаївно!*

Вчителька пильно подивилася на нього і відмовилася. Трофимов трохи знітився, відійшов убік і почав їсти сам.

Увечері по дорозі додому діти знову захотіли їсти. Марія Миколаївна дістала батон, нарізала його і роздала усім. Діти почали відмовлятися:

- *Ми не хочемо, їжте самі.*
- *Ні, у товаришів під час походу все повинно бути спільним. Що ж ви хочете, щоб я пішла в куток вагону і наїлася одна?*

7. *Вчителька географії захворіла. Прийшов математик. Викликав учня до дошки довести теорему. А той вирішив пожартувати:*

- *Найбільша річка Східно-Європейської рівнини – Волга. На Волзі стоять такі великі міста як Саратов, Іваново...*

Клас завмер в очікуванні, а хлопчик розсміявся:

- *За розкладом географія – по географії й відповідаю.*

Вчитель спокійно зауважив:

- *Географію знаєш погано. Не на Волзі Іваново. Там річка Талка... А тепер спробуй довести теорему. Може, це у тебе вийде краще.*

8. *Ваня постійно запізнювався на уроки. Коли у черговий раз запізнився на 15 хвилин на перший урок математики, вчитель зробив вигляд, що не помітив цього, продовжуючи пояснення. Після закінчення пояснення дозволив хлопчику сісти на місце, не зробивши ніякого зауваження. Це означало, що за запізнення потрібно відчитатися після уроку. Коли Ваня прийшов до вчителя, той зробив вигляд, що нічого не сталося, запитав, які оцінки отримав, що збирається робити після уроків, і, нарешті, попросив хлопчика допомогти донести додому неперевірені зошити. Ваня відразу погодився. Коли дійшли до дому вчителя, Сергій Семенович подякував і стурбовано сказав, що завтра йому доведеться нести в школу крім цих зошитів, ще й інші. Хлопчик з готовністю запропонував свою допомогу, сказав, що кожного дня може приносити і відносити зошити. Сергій Семенович висловив сумнів: “Мені потрібно виходити з дому рано, а якщо я буду тебе чекати, то можу запізнитися. Але, якщо хочеш, я буду чекати тебе до 7.30”. Наступного дня Ваня о 7.15. прийшов до вчителя.*

9. *Бажаючи зацікавити учнів своїм предметом, добитися кращої дисципліни, вчителька принесла на урок яскраві малюнки і таблиці, що стосувалися нового матеріалу. Учні дійсно з цікавістю розглядали наочні посібники, але коли потрібно було працювати, у класі здіймався шум, продовжувалися розмови. Це обурило вчительку. Швидко склавши книги, картини, вона ображено сказала:*

- *Бачу, що вас нічим неможливо зайняти. На вас нічого не діє! Скільки вчитель не старається, вас це зовсім не хвилює. Коли йшла до вас у клас, думала: “От який цікавий урок у нас сьогодні буде, діти будуть задоволені”. Скільки часу я витратила, щоб підібрати ці картини, хотіла, щоб ви краще засвоїли новий матеріал. А тепер бачу, що робила це даремно. Ви не цінуєте працю інших.*

10. *Дівчинка бігла по коридору, проїхала по натертій паркетній підлозі, сильно подряпавши її. Чергова сказала про це Антону Семеновичу. Ученицю викликала до нього у кабінет. Дівчинка зайшла ні жива, ні мертва. Антон Семенович глянув на неї і сказав: “Іди”.*

Учениця з полегшенням зітхнула. Минулося.

Через два тижні, коли вона разом з іншими дівчатками працювала на клумбі, веселилася, сміялася, підійшов Макаренко і покликав її до себе.

- *Ну ось, тепер два тижні будеш прибирати. Даю тобі такий наряд...*
- *За що?*
- *А, пам’ятаєш, два тижні тому ти зіпсувала підлогу. Але тоді на тобі лиця не було. Хіба я міг тебе наказувати? А тепер ти весела, смієшся...*

11. Коля часто тікав з дитячого будинку. Його запрошували у танцювальний гурток, студію образотворчого мистецтва. Але хлопчика нічого не зацікавлювало. Вихователька викликала його до себе.

- Ми розгубилися, Миколко. Скажи, що нам робити. Ти ще не знайшов себе в нашому домі. Але ж ти щось любиш, чимось можеш захопитися.
- Мені б кроликів, – прошепотів хлопчик.

Пішли по селу шукати кроликів. А Коля почав будувати хатинку для звірят.

2. Операції педагогічного впливу

Проаналізуйте запропоновані ситуації. До кожної з них сформулюйте ключові операції педагогічного впливу: “Я-повідомлення”, “Ти-повідомлення” та “безумовність норми”.

1. Учень позичив у Вас книгу, а через деякий час повернув її брудною і розірваною.
2. Завжди спокійний і врівноважений учень нагрубив вчителю.
3. Учень систематично запізнюється на перший урок, який веде один і той самий вчитель.
4. Ви домовились зі своїм класом піти на екскурсію, але прийшло лише дві дівчинки.
5. Учень вкотре “забув” зошит із домашнім завданням.
6. Учениця систематично ігнорує одного з вчителів: не приходить на його уроки, а якщо приходить, то не готова до уроку, відмовляється відповідати.
7. Учениця жаліється вчительці на однокласницю, яка у неї списує.

3. Педагогічна вимога

Визначте, які вимоги (безпосередні чи опосередковані) змальовано у даних ситуаціях.

1. У вазі було чотири яблука: мамі, батькові, Андрійкові та його молодшій сестрі Оленці. Одне з них було найбільшим і справляло на Андрія гіпнотичний вплив. Оленка теж зуміла оцінити вартість яблука і позирала на нього.

Помітивши це, батько розважливо, ні до кого не звертаючись, промовив:

- Хороші люди, звичайно, собі беруть менше, а іншим дають більше.
- А погані, – сказала мати, – ті завжди намагаються взяти собі побільше, а до інших їм немає діла.
- Зате таких ніхто не любить, – зітхнув тато.

Коли обід було закінчено, Андрійко рішуче взяв з ваз найбільше яблуко і поклав його перед мамою.

- Це тобі.

Оленка найбільше з тих, що лишилися, поклала перед батьком:

- А це тобі.

Тепер у вазі залишилося два яблука, але одне з них знову було більше. Андрійко з поспіхом узяв менше собі. Відкусив, посміхнувся і сказав:

- А воно смачне!

2. Учитель помітив, що учень чомусь не вітається з ним на вулиці. Під час наступної зустрічі вчитель вітається з учнем першим. “Доброго дня, Петре!” – підкреслено ввічливо й доброзичливо говорить він, затримуючись, і йде далі. Відтоді учень завжди вітається з учителем.
3. Учениця чи то забула зняти, чи то навмисне сидить на уроці в якійсь ультрамодній хустці. Вчителька не вимагає зняти хустку, а лише говорить: “Ой, як красиво!” і називає прізвище учениці. Дівчина червоніє, швидко розв’язує хустку і ховає її під парту.
4. На контрольній роботі з математики вчитель відібрав шпаргалку. Учень вирішує зовсім не писати роботи. Сховав зошит і сидить, склавши руки. Його сусід заявляє: “А Стеценко нічого не робить!” – “Як це нічого не робить? Він думає. Хіба можна розв’язати задачу, не подумавши?” Учень виймає зошит і береться за роботу.
5. П’ятикласник Олег порушував дисципліну в такий спосіб. Він непомітно залазив під парту і звідти смішив своїх товаришів. Учителі робили йому зауваження, він дотепно виправдовувався, і в класі було ще більше сміху. Тоді один із педагогів, зайшовши до класу, відразу запитав Олега: “Ти де сьогодні думаєш сидіти: за партою чи під партою? Якщо під партою, то лізь, брате, зараз. Не соромся. Я скажу черговому, щоб він і на перервах дозволив тобі там сидіти. Сиди там скільки хочеш”. Під парту учень більше не лазив.

4.Вибір вимоги

Уявіть себе на місці вчителя. Яку вимогу (безпосередню чи опосередковану), на Ваш погляд, варто застосувати в кожній із ситуацій?

1. Відразу після уроків Вам необхідно мобілізувати клас на прибирання пришкольньої території.
2. Переконайте учнів у необхідності носити змінне взуття.
3. Учень відмовляється займатися мовою й літературою, мотивуючи це тим, що обрав для свого майбутнього технічну спеціальність і мова йому “не потрібна”.
4. Відпросіть в директора у відпустку в розпал навчального року.
5. Двоє учнів за останньою партою тихо, але зосереджено займаються сторонньою справою (наприклад, грають в шахи, розгадують кросворд і т.п.).
6. Ви прочитали цікаву книгу і вважаєте, що Вашим учням варто теж з нею ознайомитися.
7. На Ваше зауваження, зроблене в коректній формі, учениця відповіла грубо.
8. Урок розпочався. Вчитель привітався, але в класі ще шумно.

ПЕДАГОГІЧНИЙ ТАКТ І ТАКТИКА ВЧИТЕЛЯ

ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЛОК

Розглядаючи поняття педагогічного такту слід зауважити, що слово **такт** означає почуття міри, уміння дотримуватися правил пристойності⁷⁹. Тактовна людина – це морально вихована людина. У найскладніших життєвих ситуаціях вона зберігає повагу до себе і до інших людей, уважна й доброзичлива до них. Педагогічний такт відрізняється від загального тим, що має на меті не лише властивості вчителя, а й уміння вибрати правильні, морально виправдані засоби впливу на учнів.

Педагогічний такт – це моральна поведінка вчителя, яка включає передбачення усіх об'єктивних наслідків вчинку, передбачення його сприймання вихованцями, вираз високої гуманності, чуйності, піклування про учнів, це найкращий спосіб встановлення доброзичливих стосунків з ними за будь-яких обставин⁸⁰.

Щоб бути тактовним, вчитель повинен дотримуватись ряду вимог до своєї поведінки, зокрема:

- вміти оцінити ситуацію, коли вона вимагає тактовного втручання (якщо вчитель змушений поставити учня в незручне становище; ненароком зачепив самолюбство; учня треба виручати з незручного становища);
- добиватися максимуму інформації про причини суперечностей і враховувати її недостатність при розв'язанні складних випадків (наприклад, дитина почала гірше вчитися, бо у сім'ї хтось захворів);
- враховувати характер стосунків учня з батьками;
- враховувати індивідуальність учня, характер ситуації;
- вміти передбачити, як вплив на одного учня сприйме клас (якщо клас сприйме негативно, то виховного впливу не відбудеться)⁸¹.

Педагогічний такт – не одиничні вчинки вчителя, а стиль поведінки. Він є результатом духовної зрілості вчителя, великої роботи над собою. Педагогічний такт передбачає наявність у педагога таких рис:

- гуманне ставлення до дітей;
- уважність і спостережливість, уміння бачити моральний бік своїх та чужих дій;
- уміння керувати собою та стримувати негативні емоції;
- витримка, самовладання і здатність навіть у гостро конфліктних ситуаціях приймати педагогічно доцільні рішення;
- уміння передбачати усі можливі наслідки своїх слів і вчинків;
- самокритичність і уміння виправити допущені помилки;
- творче мислення, сміливість у розв'язанні моральних проблем.

⁷⁹ Пустовіт Л.О., Скопненко О.І., Сjuta Г.М., Цимбалюк Т.В. Словник іншомовних слів. – К.: Довіра, 2000. – С. 875.

⁸⁰ Чернокозов И.И. Профессиональная этика учителя. – К.: Рад. школа, 1988. – С. 181.

⁸¹ Там само. – С. 185-188.

На жаль, іноді можна зустрітися з нетактовною поведінкою вчителя. Її можна пояснити не лише неетичністю, неуважністю до проблем педагогічної моралі, але й відсутністю досвіду. Адже педагогічний такт – це педагогічний підхід до учнів. Це вміння, але особливе, професійне, подібне до вміння художника скомпонувати картину чи до вміння актора вжитися в образ. Тому визначення педагогічного такту і сфера вживання самого терміну в теорії і педагогічній практиці ґрунтуються на трьох точках зору:

- 1) педагогічний такт – це запровадження у взаємини з учнями загальнолюдського такту (педагог розуміє, що у спілкуванні з учнями слід бути тактовним, тому поводитьься так само тактовно, як і в позапрофесійній сфері);
- 2) педагогічний такт – це психологічна властивість особистості вчителя, його характерологічна риса (тобто, вчитель поводитьься тактовно не стільки тому, що усвідомлює необхідність такої поведінки, а через те, що тактовність є основною рисою його особистості, він просто не може бути іншим);
- 3) педагогічний такт – один із компонентів майстерності вчителя (уміння педагога у кожній конкретній ситуації обирати правильний варіант рішення, встановлювати найоптимальніші взаємовідносини зі школярами).

Відповідно до двох перших точок зору педагогічний такт розглядається серед таких властивостей як любов до дітей, ввічливе ставлення до них, повага до їхньої людської гідності, чуйність, уважність, доброзичливість, самовладання і т.п. У третьому випадку педагогічний такт можна трактувати як спеціальне професійне вміння вчителя встановити і підтримувати потрібні взаємини з учнями. У такому розуміння педагогічний такт є по суті *педагогічною тактикою*. У чому ж різниця між педагогічним тактом і тактикою вчителя?

Педагогічний такт завжди розглядається в позитивному значенні. Сказати “поганий педагогічний такт” – це все одно, що сказати “погана ввічливість”, “погана любов до дітей”. А педагогічна тактика може мати найскладнішу градацію: від найкращої – до найгіршої, від найдосконалішої – до найпримітивнішої. Кожний вчитель так чи інакше вдається до якоїсь тактики у взаєминах з учнями, але педагогічного такту у нього може і не бути. Приміром, залякування, погрози, крик, покарання з метою підкорення учнів – це теж своєрідна тактика, але педагогічний такт тут відсутній. А може бути і навпаки. Вчитель уважно ставиться до учнів, доброзичливий, а контакту з дітьми не має. На уроках відсутня дисципліна, його завдань ніхто не виконує, ніхто його не поважає. Такт у такого вчителя є, а тактика – недосконала, малий запас тактичних прийомів. Отже, якщо йдеться про саму особистість вчителя, його характерологічні риси, його ставлення до учнів, чуйність, уважність – доречно вживати поняття педагогічного такту. А якщо йде мова про запас засобів впливу на учнів, про вміння користуватися ними – вживається термін “педагогічна тактика”. Звичайно, ідеальним для вчителя є поєднання такту і вміння вибирати потрібну тактику.

Педагогічна тактика індивідуальна. Її важко звести до інструкцій. Можна навести лише кілька загальних порад:

- виховні засоби використовувати в міру, відчувати, коли потрібно припинити жартувати або сердитись;
- уникати образ (ображений учень не сприймає від учителя порад, вимог, створюється психологічний бар'єр);
- поведінка вчителя під час індивідуальної розмови з учнем – це показник майстерності вчителя;
- використовувати “обхідні” шляхи: поєднання такту з тактикою, “випадкові” зустрічі і т.п.;
- допомогти учневі сприйняти незадовільну оцінку як тимчасову невдачу;
- наш поганий настрій – причина багатьох нетактовностей;
- зауваження, зроблене в дотепній формі, сприймається краще і частіше й охочіше береться до уваги.

Загалом, педагогічна тактика передбачає гнучкість у поведінці вчителя. Для цього педагог може оперувати різними стилями педагогічного керівництва (авторитарним, демократичним, ліберальним), по-різному поводитись на уроці і в позаурочний час (на уроці – коректний, вимогливий, сухуватий, а після занять – невимушений, доброзичливий), обирати різні **рольові позиції**: “батька”, “дитини” чи “дорослого”. Звичайна позиція педагога – “дорослий” (ділова взаємодія, вчитель радиться з дітьми, обговорюють спільні справи). Позиція “дитини” може виявлятися у грі, коли потрібно, щоб учень виявляв сміливість, самостійність. “Батько” – вчить, спрямовує, оцінює, засуджує, завжди все знає, схильний до нотацій, вимогливий. Така позиція є небажаною для постійного використання, оскільки гальмує розвиток учнів, а коли учень починає вважати себе дорослим – призводить до конфліктів.

Отже, педагогічний такт і ефективна тактика вчителя є невід’ємними складовими майстерного педагогічного спілкування. Тактовність та вміння обирати вірну тактику – це результат постійної роботи педагога над собою, його творчих пошуків, прагнення до самовдосконалення та професійного зростання.

Питання для самоконтролю

1. Яку людину можна назвати тактовною?
2. Яких вимог повинен дотримуватися вчитель, щоб бути тактовним?
3. Чим педагогічний такт відрізняється від загального?
4. У яких значеннях вживається поняття педагогічного такту?
5. Чим відрізняються поняття “педагогічний такт” і “педагогічна тактика”?
6. Наведіть приклади поєднання педагогічного такту і тактики вчителя.
7. У чому може виявлятися гнучкість поведінки вчителя?
8. Назвіть переваги й недоліки рольової позиції “дорослого”.
9. Чи варто застосовувати позицію “батька” у педагогічному спілкуванні? Якщо так, то в яких випадках?
10. Наведіть приклад застосування рольової позиції “дитини”.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Тест (діагностика уміння контролювати себе під час спілкування)

Успішність спілкування, дотримання педагогічного такту вчителем великою мірою залежить від його здатності контролювати себе під час спілкування. Ступінь комунікативного контролю можна визначити за допомогою нескладного тесту⁸².

Підкресліть “так”, якщо ви згодні з твердженням, або “ні”, якщо не згодні.

1.	Мені здається складним наслідувати інших людей	Так	Ні
2.	Я міг би, можливо, інколи поблазнювати, щоб привернути увагу оточуючих	Так	Ні
3.	З мене міг би вийти непоганий актор	Так	Ні
4.	Іншим людям інколи здається, що я переживаю глибше, ніж це є насправді	Так	Ні
5.	В компанії я рідко виявляюсь у центрі уваги	Так	Ні
6.	У різних ситуаціях і в спілкуванні з різними людьми часто поведжуся зовсім по-різному	Так	Ні
7.	Можу відстоювати тільки те, у чому щиро переконаний	Так	Ні
8.	Щоб досягати успіху у справах і стосунках з людьми, намагаюся поводитися у відповідності з їхніми очікуваннями	Так	Ні
9.	Я можу бути дружнім з тими, кого не переносю	Так	Ні
10.	Я завжди такий, яким здаюся	Так	Ні

Нарахуйте собі по одному балу за відповіді “ні” на 1, 5, 7 питання і за відповіді “так” на всі інші питання. Підрахуйте суму балів.

Якщо ви відповідали щиро, то про вас, очевидно, можна сказати таке:

0-3 бали – у вас низький комунікативний контроль. Ваша поведінка стійка і ви не вважаєте необхідним її змінювати в залежності від ситуації. Ви здатні до щирого саморозкриття у діалозі. Дехто вважає вас не дуже зручним у спілкуванні через пряmolінійність.

4-6 балів – у вас середній комунікативний контроль. Ви щирі, але стримані у своїх емоційних проявах. Слід більше рахуватися з тими, з ким контактуєте.

7-10 балів – у вас високий комунікативний контроль. Ви легко входите у будь-яку роль, гнучко реагуєте на зміни ситуації і навіть здатні передбачити враження, яке справляєте на оточуючих вас людей.

2. Оцініть дії учителя

Прочитайте ситуації. Дайте відповіді на запитання:

- чи був педагог тактовним?
- якою виявилася його тактика (ефективною чи ні)?
- чому Ви так вважаєте?
- якщо, на Ваш погляд, тактика вчителя була невдалою, як би на його місці повелись Ви?

⁸² Обозов Н.П., Щепин Г.В. Психология работы с людьми: Советы руководителю. – К.: Изд-во политич. л-ры Украины, 1990. – С. 180-191.

1. Учень восьмого класу, на якого розкричався вчитель, сказав йому: “Прошу на мене не кричати!” Вчитель не зумів так відповісти учневі, щоб зберегти свою гідність. Замість цього він остаточно вийшов із себе і почав ще більше галасувати: “Ти не доріс, щоб указувати, як мені бути! Ти не маєш права мені так говорити!” А після цього керівник восьмого класу на класних зборах довго вичитував учневі за його недисциплінованість.

2. Вчитель розмовляє з п'ятикласником, який запізнився на урок. Учень уважно вислухав і пообіцяв, що більше не запізнюватиметься. З його тону і поведінки видно, що він говорить щиро. А педагог продовжує доводити, що коли він буде запізнюватися, він не зрозуміє нового матеріалу, а коли не зрозуміє нового матеріалу, то буде відставати і т.д. і т. п... Хлопчик починає сердитися. Йому ці докази давно відомі. Він переводить погляд на вікно і вирішує завтра на урок не йти взагалі.

3. На уроці літератури викликаний до дошки учень ґрунтовно і з почуттям відповідає на поставлене запитання, а вчитель у цей час дивиться у вікно. Учень зупиняється. Не повертаючи голови, учитель говорить: “Відповідай, відповідай, – я слухаю” – і знову дивиться у вікно. Школяр продовжує говорити, але відповідь його стає блідою, невиразною.

4. Вчитель, диктуючи домашнє завдання, звертається до одного з учнів: “А ти теж пиши, бо знову скажеш, що не встиг. І спробуй на цей раз мені не виконати!” Хлопець червоніє, кладе ручку, відсовує від себе щоденник і тут же вирішує на зло вчителеві не виконувати його завдання, хоч раніше у нього й на думці такого не було.

5. На уроці ботаніки один із слабких учнів підносить руку. Відбувається такий діалог:

Учень: А як це могло вирости таке велике дерево – баобаб?

Вчителька: Ой, молодець! От, розумник! Раніше про простий льон-довгунець не міг слова сказати, а зараз про баобаб запитує. Від кого ж ти це слово почув?

Учень: Та я книжку таку читав...

Вчителька: Он як! Хто б міг подумати. Але я тобі пораджу – краще читай підручник. Більше тобі нічого й не треба.

6. В учительській на дивані сидять вчителька й учень. Останнім часом школяр отримав три двійки з математики. Вчителька хоче з'ясувати, в чому справа, вислухати учня. Але ось в учительську починають сходитися педагоги. Хтось з учителів сказав: “От, герой, розсівся, як у себе вдома”. Тут у розмову втрутилися інші вчителі, хоч їх ніхто про це не просив. На учня посипалися різні нарікання, звинувачення, а на його вчительку – сумнівні поради, застереження.

7. Вчителька пояснює новий матеріал. Раптом кричить на весь клас: “Ти що там робиш!?” У чому ж справа? Виявляється, учень потайки листав

книжку під партою. І тільки всього. А трохи пізніше хтось із хлопців кинув крейдою в дошку. Крейда розсипалась і навіть трохи забруднила одяг вчительці. На рідкість зухвале порушення дисципліни. А вчителька повертається і байдужим голосом каже: “Хто це там пустує? Не займайтесь сторонніми справами”.

8. Ось на останній парті учень задивився у вікно чи заглибився в себе і не слухає вчителя. Тут досить тільки злегка підвищити голос, подивитися в бік учня чи підійти до нього, і він знову включиться в роботу. Інший старанний учень, як видно з його поведінки, з якихось причин не виконав домашнього завдання. Раніше з ним такого не траплялося. Краще, мабуть, сьогодні до дошки його не викликати, а після уроків з'ясувати, чому він не виконав домашнього завдання. А от ученицю з першої парті, яка підняла руку, треба обов'язково викликати до дошки. Вона останнім часом починає виправлятися. Потрібно дати такій дитині можливість довести, що вона може успішно готуватися до уроків.

9. Учні прибирали в класі. Раптом у коридорі щось грюкнуло, почувся брязкіт скла. Усі вибігли з класу. В коридорі стояв переляканий Костик, а перед ним лежала розбита вітрина. Накричавши на учня, вчителька запитала, як це сталося. З'ясувалося таке. Хлопчик вирішив витерти двері свого класу. Ставши на стілець, він побачив порошок і на вітрині, яка висіла поруч. Костик захотів і її витерти. Але стілець похитнувся і хлопчик разом із вітриною впав на підлогу.

- Хто тебе просив витирати в коридорі вітрину? – перше, що сказала вчителька учневі, вислухавши його. – Чого ти туди поліз? А тепер приходь разом з батьком. Хай він заплатить за розбите скло. А з тобою я ще поговорю.

10. Біля дверей класу учні чекають на вчительку. Ось і вона. Намагається вставити ключ у замкову щілину, але помічає, що вона забита папером. Обвівши школярів підозрілим поглядом, вчителька запитала: “І хто ж до такого додумався?” Учні розгублено переглянулися. “Хочете таким чином зірвати урок?” Діти спробували заперечити, але вчителька нікого не слухала, а продовжувала звинувачувати, кричала від гніву. Тут підійшов завгосп. “Пробачте, Олено Іванівно, запізнився до початку уроку. Я Вам інший клас відкрію. В цьому парті пофарбовано. Замок я спеціально папером закупорив, щоб ніхто не зайшов і не забруднився”.

11. Збуджений, злий Андрій заходить у кабінет до класного керівника. Той зайнятий, вбиває в стіну гвіздок, щоб повісити картину. Побачивши учня, спокійно звертається до нього: “Андрію, дай мені, будь-ласка, молоток”. Андрій простягнув молоток. “А тепер відійди в бік і поглянь, чи не косо висить картина... Ну от і все... А тепер давай поговоримо, що там у вас сталося?” Андрій уже без дратівливості розповів про все, що відбулося. Домовилися – більше такого не буде.

МАЙСТЕРНІСТЬ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗВОРОТНОГО ЗВ'ЯЗКУ У СПІЛКУВАННІ

ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЛОК

Що таке зворотний зв'язок і навіщо він потрібен? *Зворотний зв'язок* – це зв'язок між результатом певного процесу та його перебігом⁸³. Зворотний зв'язок існує між наслідками певної діяльності (навчальної, трудової, ігрової) і процесом реалізації цієї діяльності. Наприклад, існує зв'язок між ефективністю розуміння, засвоєння учнями нового матеріалу та процесом його пояснення вчителем. Так, якщо в ході уроку вчителя цікавить результат (якість сприймання й оволодіння школярами інформацією), то педагог під час пояснення звертатиме увагу на те, як окремі учні та увесь клас поведуться: чи їхні погляди скеровані на вчителя, чи вони уважно слухають, чи, можливо, займаються сторонніми справами, розмовляють.

Щоб зворотний зв'язок був успішним, треба вміти бачити, чути і розуміти партнера по спілкуванню. Тобто, за зовнішнім виглядом, інтонацією, паузами, темпом мовлення дізнаватися про внутрішній стан співрозмовника, про підтекст отриманої інформації і уміло використовувати це для поліпшення спільної діяльності та спілкування.

Дослідження показують, що вплив на людей справляє не стільки сама інформація і зміст сказаного, скільки комунікативна поведінка співрозмовника. Так, за різними дослідженнями лише 20-40% впливу залежить від слів, натомість на 60-80% вплив на співрозмовника залежить від тону голосу та мови тіла.

Сучасна практична психологія використовує термін “рапорт” для визначення глибокого зворотного зв'язку у спілкуванні. *Встановити рапорт* – це уміло віддзеркалювати пози, жести, погляди партнера по спілкуванню, прилаштуватися до його мови тіла, навіть дихання (наприклад, стишувати голос, нахилитися так, як це робить співбесідник). Звичайно, робити це потрібно природно, не копіювати грубо пози і рухи, інакше це може виглядати дивно, смішно і нетактовно.

Для встановлення ефективного зворотного зв'язку вчителю необхідно пам'ятати, що людина сприймає світ переважно трьома каналами: візуальним, слуховим та кінестетичним (рідше нюховим і смаковим). Є люди, які надають перевагу одному із каналів. Це відображається й у їхньому мовленні. Наприклад, якщо людина каже: “я бачу, що ви говорите”, а слухаючи розповідь про ліс вона бачить дерева, розмаїття барв, сонячні галявини – то у такої людини переважає візуальний канал сприймання. Коли учень говорить: “я чую, що ви мені показуєте”, а, уявляючи ліс, чує шурхотіння листя під ногами, шелест, вітру, спів пташок – то перед вами людина зі слуховою системою сприймання. У тому ж випадку, коли людина, уявляючи ліс, відчуває, як її ноги пружиняють на м'якому килимі листя, як дує вітер і т.п. – то

⁸³ Психологічний словник. – К.: Вища школа, 1987. – С. 62-63.

це означає, що вона сприймає світ переважно кінестетичним каналом. Для вчителя важливо пам'ятати про це і, звертаючись до учнів, використовувати у мовленні різні вирази, що допоможе дітям з різними типами сприймання краще розуміти те, що говорить педагог.

Необхідність врахування у навчальному процесі індивідуальних відмінностей учнівського сприймання підтверджують і спеціальні дослідження, згідно з якими тільки 30% учнів запам'ятовує 75% того, про що говорили на уроці; 40% дітей запам'ятовує три чверті того, що бачили чи про що прочитали. Такі "візуальні" учні поділяються на два типи: деякі засвоюють інформацію у формі писаного слова, інші – через діаграми чи малюнки. 15% найліпше вчаться за допомогою тактильних відчуттів. Такі учні мусять потримати в руках навчальний матеріал, написати, розмалювати його, тобто залучити до навчання конкретний досвід. Ще 15% становлять учні, які віддають перевагу кінестетичному методу, тобто вони найефективніше вчаться тоді, коли виконують якісь фізичні дії, наприклад, беруть участь у практичній діяльності, що безпосередньо стосується їхнього життя⁸⁴.

У кожного з нас переважає один з основних способів сприйняття, часто поєднаний з іншим, вторинним. Якщо навчальний метод у класі не відповідатиме основному способу сприйняття дитини, вона матиме проблеми з навчанням, хіба що зможе компенсувати цю невідповідність вторинним способом. Тому мистецтво спілкування педагога, майстерність у встановленні ним зворотного зв'язку полягає, зокрема, в тому, щоб навчитися розуміти, яка система сприймання характерна для партнера по діалогічній взаємодії і вміло використовувати це в ході роботи.

У процесі забезпечення ефективного зворотного зв'язку важливе місце займає вміння *візуального сканування* – тобто, читання емоційних станів і думок людини очима. Спостерігаючи за позами та жестами учнів, педагог може дізнатися про їхній стан, ставлення до сприйнятої інформації, налаштованість на роботу і т.п. Наприклад, нахилена в бік голова свідчить про зацікавленість. Якщо слухачі випрямляють голови, їхні погляди блукають по стінах чи стелі – інтерес втрачено, переважає втома. Якщо учень пильно дивиться в очі вчителю, намагаючись продемонструвати свою увагу, але при цьому його ноги міцно стоять на підлозі, а корпус прямий, – то він просто намагається створити враження, а насправді не слухає. Якщо учень схилився вперед, сидячи на краю стільця, схилив голову набік, сперся нею на руку – він дійсно слухає. Якщо вказівний палець витягнутий вздовж щоки, великий підпирає підборіддя, решта – зігнуті, а все це супроводжується нахилом тіла від партнера по спілкуванню (вчителя) – то ця поза означає критичне ставлення.

Встановлення зворотного зв'язку великою мірою залежатиме від уміння вчителя слухати. Таке вміння – рідкісний дар, який надзвичайно необхідний вчителю для ефективної взаємодії та майстерного спілкування з учнями.

⁸⁴ Драйден Г., Вос Д. Революція в навчанні / Перекл. з англ. М.Олійник. – Львів: Літопис, 2005. – С. 351.

Дослідження показують, що прослухавши десятихвилинне повідомлення, людина розуміє й запам'ятовує лише його половину. Невміння слухати є основною причиною неефективного спілкування, і може призвести до непорозумінь, педагогічних помилок, стати причиною конфліктів.

Головною ознакою ефективного слухання є його активність, що означає зацікавленість того, хто слухає, його фізичну й розумову увагу. Але якщо ця активність виявлятиметься у перебиванні, оцінюванні, аналізі, то це означатиме, що слухач концентрує увагу на собі, а не на співрозмовникові, що може призвести до порушення процесу спілкування.

Існують певні правила і прийоми ефективного **активного слухання**⁸⁵.

Нерефлексивне слухання – уміння мовчати, коли говорить інший, висловлюючи при цьому лише підтримку, схвалення, розуміння, використовуючи візуальний контакт, міміку, жести, короткі висловлювання (“так-так”, “продовжуй” і т.п.). Нерефлексивне слухання потрібне у таких ситуаціях:

- на початку бесіди;
- під час проведення інтерв'ю;
- під час слухання відповіді учня на запитання, поставлене вчителем;
- коли співрозмовник знаходиться у збудженому емоційному стані;
- за наявності затруднень у мовленні партнера по спілкуванню;
- під час слухання скарг;
- у ході розмови з людиною, яка займає більш високе становище, при побоюванні зіпсувати стосунки.

В інших випадках доцільним є використання **рефлексивного слухання**, тобто слухання з більш активним вираженням власних емоцій і думок. Існує 4 основних прийоми рефлексивного слухання:

- **з'ясування** – тобто звертання за уточненням (“Що ви мали на увазі?” “Чи не поясните мені...”);
- **перефразування** – формулювання тієї ж думки іншими словами, що сприяє точності сприймання (“Іншими словами...” “Як я вас зрозумів...”);
- **відображення почуттів** – це те ж перефразування, але акцент робиться не на змісті почутого, а на емоційному стані співрозмовника (“Ви дуже схвильовані”, “Мені здається, ви відчуваєте...”);
- **резюмування** – або підсумовування основних ідей і почуттів того, хто говорить (“Якщо підсумувати сказане...” “Вашими основними ідеями, як я зрозумів, є...”).

Користуючись наведеними прийомами ефективного слухання, варто дотримуватися певних **правил і принципів**:

- вивчіть свої звички слухання – це перший крок до їх удосконалення;
- пам'ятайте, в розмові беруть участь як мінімум двоє співрозмовників, у ролі слухачів вони виступають по черзі; тому основне правило слухання – кожний говорить тільки після точного повторення ідеї чи відображення почуттів співбесідника;

⁸⁵ Атватер И. Я вас слушаю... – М.: Экономика, 1988.

- концентруйте свою увагу на людині, що звертається до вас; підтримуйте візуальний контакт, тактовно “віддзеркалюйте” пози, міміку і жести співрозмовника;
- намагайтеся зрозуміти не лише зміст сказаного, а й почуття співрозмовника; скориставшись прийомами рефлексивного слухання, намагайтеся виразити своє розуміння;
- дотримуючись схвалюючої установки, підтримуйте співрозмовника, робіть процес слухання емпатійним.

Крім цього, в *процесі слухання не варто*:

- приймати мовчання за уважність;
- робити вигляд, що слухаєш;
- перебивати без потреби;
- робити поспішні оцінювальні висновки;
- задавати надто багато запитань;
- давати поради, коли вас про них ніхто не просить;
- вживати загальні фрази типу “я добре розумію ваші почуття”;
- бути занадто чутливими до емоційних слів.

Забезпечувати якісний зворотний зв'язок, навчитись чути, бачити і розуміти своїх учнів педагогові допоможе уважне ставлення до них у процесі спілкування, досвід і опрацювання спеціальної літератури⁸⁶.

Питання для самоконтролю

1. У чому суть зворотного зв'язку?
2. Чому комунікативна поведінка має важливе значення для встановлення зворотного зв'язку?
3. Яке значення для встановлення зворотного зв'язку має знання про основні канали сприйняття інформації?
4. Що таке візуальне сканування?
5. У чому різниця між рефлексивним та нерефлексивним слуханням?
6. Коли варто застосовувати нерефлексивне слухання? Чому?
7. Які прийоми рефлексивного слухання Ви знаєте?
8. З якою метою використовуються прийоми рефлексивного слухання?
9. Сформулюйте основні правила ефективного слухання.
10. Чого не варто робити в процесі слухання?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Тест (про що говорять жести)⁸⁷

До кожного запитання виберіть лише один варіант відповіді.

1. Ви вважаєте, що міміка і жести – це:

⁸⁶ Ниренберг Дж., Калено Г. Как читать человека, словно книгу: Пер. с англ. / Общ. ред. Г.Х.Апсалямовой. – Казань: ХЦ “Инва”, 1991. – 64 с.

Пиз А. Язык телодвижений. – Нижний Новгород: “Ай Кью”, 1992. – 262 с.

⁸⁷ Кукушин В.С. Введение в педагогическую деятельность: Учебное пособие. – Ростов н/Д: Издательский центр “МарТ”, 2002. – С. 191-195.

- А – вираз душевного стану людини в конкретний момент;
- Б – доповнення до мовлення;
- В – вияви нашої підсвідомості.

2. Чи вважаєте ви, що у жінок невербальне мовлення (міміка і жести) більш виразне, ніж у чоловіків?

- А – так;
- Б – ні;
- В – не знаю.

3. Як ви вітаєтеся з близькими друзями?

- А – радісно кричите “Привіт!”;
- Б – сердечним рукостисканням;
- В – цілуєте один одного в щоку.

4. Яка міміка і які жести, на ваш погляд, у всьому світі означають одне й те саме (виберіть 3 відповіді)?

- А – коли кивають головою;
- Б – коли похитують головою;
- В – коли морщать ніс;
- Г – коли морщать чоло;
- Д – коли підморгують;
- Е – коли посміхаються.

5. Яка частина тіла найвиразніша?

- А – ступні;
- Б – ноги;
- В – руки;
- Г – кисті рук;
- Д – плечі.

6. Яка частина вашого власного обличчя найвиразніша?

- А – чоло;
- Б – брови;
- В – очі;
- Г – ніс;
- Д – губи;
- Е – куточки рота.

7. Коли ви проходите повз вітрину магазину, в якій видно ваше відображення, на що в собі ви звертаєте увагу в першу чергу?

- А – на те, як на вас сидить одяг;
- Б – на зачіску;
- В – на ходу;
- Г – на поставу;
- Д – ні на що.

8. Якщо хтось, розмовляючи чи сміючись, часто прикриває рот рукою, на ваш погляд, це означає, що:

- А – йому є що приховувати;
- Б – у нього негарні зуби;

- В – він чогось соромиться.
9. На що ви насамперед звертаєте увагу у вашого співрозмовника?
А – на очі;
Б – на рот;
В – на руки;
Г – на позу.
10. Якщо ваш співрозмовник, розмовляючи з вами, відводить очі, це для вас ознака:
А – нечесності;
Б – невпевненості в собі;
В – зібраності.
11. Чи можна за зовнішнім виглядом розпізнати типового злочинця?
А – так;
Б – ні;
В – не знаю.
12. Чоловік починає розмову з жінкою. Він це робить першим, тому що:
А – перший крок роблять саме чоловіки;
Б – жінка підсвідомо дає зрозуміти, що хотіла би, щоб з нею заговорили;
В – він досить мужній для того, щоб отримати відсіч.
13. У вас склалося враження, що слова людини не відповідають її міміці та жестам. Чому ви більше повірите?
А – словам;
Б – міміці та жестам;
В – він взагалі викликає підозру.
14. Іноді зірки естради спрямовують до публіки сигнали, що мають однозначно еротичний характер. Що, по-вашому, за цим стоїть?
А – звичайне фіглярство;
Б – вони “заводять” публіку;
В – це вираз їхнього власного настрою.
15. Ви на самоті дивитесь страшну детективну кінострічку. Що з вами відбувається?
А – дивитесь абсолютно спокійно;
Б – реагую на те, що відбувається, кожною клітинкою своєї істоти;
В – закриваю очі на особливо страшних сценах.
16. Чи можна контролювати міміку?
А – так;
Б – ні;
В – тільки окремі її елементи.
17. Під час інтенсивного флірту ви висловлюєтесь переважно:
А – очима;
Б – руками;
В – словами.
18. Ви вважаєте, що більшість наших жестів:
А – “підглянуті” у когось і завчені;

Б – передаються від покоління до покоління;

В – закладені в нас від природи.

19. Якщо у людини борода, то це ознака:

А – мужності;

Б – того, що людина хоче приховати риси свого обличчя;

В – того, що людина занадто лінива, щоб голитися.

20. Багато людей стверджують, що права і ліва сторони обличчя у них відрізняються одна від одної. Ви згодні з цим?

А – так;

Б – ні;

В – тільки у людей похилого віку.

Підсумуйте бали, скориставшись табличним дешифратором:

Номер питання	Варіанти відповідей		
	А	Б	В
1	2	4	3
2	1	3	0
3	4	4	3
4	0	0	1
5	1	2	3
6	2	1	3
7	1	3	3
8	3	1	1
9	3	2	1
10	3	2	1
11	0	3	1
12	1	4	2
13	0	4	3
14	4	2	0
15	4	0	0
16	0	2	1
17	3	4	0
18	2	4	0
19	3	2	1
20	4	0	4

Ключ:

11-33 бали. Мова міміки і жестів для вас – китайська грамота, і це заважає вам правильно оцінювати людей. Тренуйте свою спостережливість.

34-55 балів. Ви з задоволенням спостерігаєте і непогано інтерпретуєте міміку і жести. Більше покладайтесь на відчуття.

56-77 балів. Ви розумієте інших людей, у вас є спостережливість і чуття, а слова мають для вас другорядне значення. Ваші висновки щодо міміки бувають занадто поспішними.

2. Тест (діагностика уміння слухати)⁸⁸

Дайте відповіді на запитання. Варіанти відповідей оцінюються так:

“Майже завжди” – 2 бали

“У більшості випадків” – 4 бали

“Інколи” – 6 балів

“Рідко” – 8 балів

“Майже ніколи” – 10 балів

1. Чи намагаєтесь ви згорнути бесіду в тих випадках, коли тема (або співбесідник) нецікаві вам?

2. Чи дратують вас манери вашого партнера по спілкуванню?

3. Чи можете ви змінити тему розмови, якщо вона торкається неприємних для вас речей?

4. Чи може невдалий вислів вашого партнера по спілкуванню спровокувати вас на різкість чи грубість?

5. Чи уникаєте ви вступати у розмову з невідомою або малознайомою вам людиною?

6. Ви маєте звичку перебивати співбесідника?

7. Чи робите ви вигляд, що уважно слухаєте, а насправді думаєте зовсім про інше?

8. Чи змінюєте ви тон голосу, вираз обличчя в залежності від того, хто ваш співбесідник?

9. Чи виправляєте ви людину, якщо в її мовленні зустрічаються невірно вимовлені слова, назви, вульгаризми?

10. Чи буває у вас поблажливо-менторський тон з відтінком зневаги та іронії по відношенню до того, з ким ви говорите?

Результат визначити дуже просто: чим більше балів, тим більшою мірою розвинене уміння слухати. Середній рівень – біля 55 балів. Якщо ж ви набрали більше 62 балів, то ви слухач “вище середнього рівня”.

3. Діалоги

У парах змоделюйте діалоги, які б відображали:

1) нереклексивне слухання;

2) рефлексивне слухання:

- з'ясування;

- перефразування;

- відображення почуттів;

- резюмування.

⁸⁸ Обозов Н.П., Щепин Г.В. Психология работы с людьми: Советы руководителю. – К.: Изд-во политич. л-ры Украины, 1990. – С. 167-168.

МАЙСТЕРНІСТЬ ВЧИТЕЛЯ У РОЗВ'ЯЗАННІ ПЕДАГОГІЧНИХ КОНФЛІКТІВ

ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЛОК

Дотримання педагогічного такту, вміння вдало обирати тактику поведінки, встановлювати зворотний зв'язок, впливати на учнів та ставити перед ними коректні вимоги, на жаль, не гарантує того, що в процесі взаємодії зі школярами у педагога не виникатимуть конфліктні ситуації.

Конфлікт – це зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною тенденцій у свідомості окремого індивіда, у міжособистісних відносинах або взаємодіях індивідів чи груп людей, пов'язане з гострими негативними емоційними переживаннями⁸⁹.

Розрізняють конфлікти: *внутрішньоособистісний, міжособистісний та міжгруповий*.

Насамперед слід з'ясувати *причини* виникнення конфліктних ситуацій у педагогічній діяльності. Школярі усі різні, і потребують – хтось більше уваги, піклування, а до когось слід застосовувати більш жорсткі вимоги. Тому педагогу *важливо вміти бути гнучким* під час встановлення взаємодії з учнями, що йому не завжди вдається. Ще однією причиною виникнення педагогічних конфліктів є *різниця соціальних статусів* учителя й учня. Якщо педагог орієнтується тільки на виконання школярем своєї соціальної ролі, не враховує змін у його поведінці і вчинках, а сам постійно наголошує на перевагах власного соціального статусу, то це теж призводить до порушення стосунків між ними.

Складність становить і *публічний характер педагогічної діяльності*: тобто встановлення взаємин відбувається прилюдно. Діти, звичайно, очікують мудрих рішень від педагога. Якщо ці очікування справджуються, то це сприймається учнями як природне явище, якщо ж ні – авторитет вчителя падає. У процесі публічної взаємодії педагог часто втрачає здатність діяти творчо, боїться йти на ризик, інколи йому просто не вистачає часу на розмірковування. А якщо врахувати ще й нервову напруженість у гострій ситуації, то годі чекати мудрих рішень. Загалом причинами конфліктів у педагогічній діяльності можуть бути:

- мала можливість вчителя прогнозувати на уроці поведінку учнів, несподіваність їхніх вчинків часто порушує запланований хід уроку, викликає у педагога роздратування і прагнення будь-що усунути "перешкоди";
- свідками ситуації стають інші учні, тому вчитель прагне будь-що зберегти свій соціальний статус і тим самим часто доводить ситуацію до конфліктної;
- учитель, як правило, оцінює не окремих вчинок школяра, а його особистість; така оцінка часто визначає ставлення до учнів інших вчителів та однолітків;

⁸⁹ Психологічний словник. – К.: Вища школа, 1987. – С. 152.

- оцінка учня нерідко будується на суб'єктивному сприйманні його вчинку і недостатній інформованості про його мотиви, особливості особистості, умови життя в сім'ї і т.п.;
- важливе значення має характер стосунків, які склалися між вчителем і окремими дітьми;
- особисті якості школярів і педагога (роздратованість, грубість);
- нестандартна поведінка учнів.

В загальному, потенційні конфліктні ситуації можна поділити на такі **типи**:

- 1) ситуації та конфлікти діяльності, які виникають з приводу виконання учнем навчальних завдань, успішності, позанавчальної діяльності;
- 2) ситуації та конфлікти поведінки, тобто, вчинки, які виникають з приводу порушення учнем правил поведінки в школі (частіше на уроках) і поза школою;
- 3) ситуації та конфлікти відносин, які виникають у сфері емоційно-особистісних відносин педагога та дітей, у сфері їхнього спілкування в процесі навчальної діяльності.

Зважаючи на специфіку педагогічної діяльності, виділяють **типові конфліктогенні ситуації в школі**:

- 1) встановлення першого контакту з класом;
- 2) ситуації та конфлікти з учнями початкових класів:
 - недостатня саморегуляція дітьми своїх емоцій, неврівноваженість нервової системи;
 - труднощі адаптації дітей до школи;
 - нерозуміння дорослими дитячої психіки (дитина хоче гратися з вчителем, допомогти йому і т.п.);
- 3) перехід учнів у середню школу (контакт з різними вчителями);
- 4) ситуації й конфлікти з підлітками:
 - небажання вчителя визнавати зміну вікового статусу учня і його прагнення самовиразитися;
 - "важкі", невстигаючі діти;
 - пустощі від надлишку невитраченої енергії;
 - чутливість учнів до власного зовнішнього вигляду та його оцінок іншими;
 - діти з неблагополучних сімей;
- 5) особливості конфліктів з учнями старших класів:
 - прагнення до особистої неповторності та оригінальності;
 - ставлення до них, як до підлітків;
 - образа їхньої гідності викликає захисну реакцію.

Звичайно, найоптимальніший варіант розвитку педагогічної взаємодії – безконфліктний. Але уникнути суперечностей між вчителем і учнями неможливо: вони існують об'єктивно і є рушійною силою розвитку. Виходячи з того, що конфлікт, як правило, супроводжується гострими негативними емоційними переживаннями, найчастіше говорять про його **негативні (деструктивні) функції**. До таких, зокрема, належать:

- порушення системи комунікацій та взаємовідносин між людьми;
- зниження групової єдності;
- перешкода для досягнення мети;
- підривання авторитету і позбавлення підтримки оточуючих;
- виникнення ефекту “снігового клубка” (коли кожен крок у конфлікті викликає появу нових конфліктів);
- виникнення ворожості;
- акцентування уваги більшою мірою на досягненні “перемоги” у конфлікті, ніж на розв’язанні проблеми;
- зниження ефективності виконання завдань і планів;
- поява почуття незадоволення та негативного емоційного стану.

Але аналіз лише негативних функцій конфлікту не висвітлює всебічно його суті. Тому в науковій літературі згадуються також *позитивні функції* конфліктів. А саме:

- роль “випускного клапану”, що дозволяє учасникам конфлікту звільнитися від негативних емоцій;
- сприяння осмисленню та обговоренню скарг, претензій, існуючих між людьми;
- виявлення різних точок зору на проблему;
- можливість виявити свої думки, що сприяє самореалізації та самоствердженню людей.

Отже, конфлікт характеризується, як правило, двома аспектами, двома полюсами. Як буде розгортатися конфліктна ситуація у кожному конкретному випадку залежить від того, наскільки вчитель усвідомлює значимість конфлікту у подоланні протиріч і наскільки він готовий до керівництва конфліктом.

При невмілому керівництві конфлікт може призвести до розриву стосунків, а при конструктивному розв’язанні – до позитивних змін у взаємовідносинах вчителя та учнів. Тому постає запитання: як педагогу будувати свою взаємодію з дітьми у конфліктній ситуації? Який найефективніший спосіб розв’язання педагогічного конфлікту?

Виділяють **п’ять стратегій педагогічної взаємодії у конфліктах** та конфліктних ситуаціях⁹⁰.

1. Уникнення конфлікту. В такому випадку людина намагається не зважати на конфліктну ситуацію, відсунути пов’язану з нею проблему якомога далі, сподіваючись, що все владається само по собі. Але така поведінка не знімає суперечностей, які з часом можуть загостритися. Уникати конфлікту можна, коли: проблема не дуже важлива; учитель розуміє слухність позиції іншої людини; немає достатньої інформації для розв’язання проблеми; напруженість дуже велика і потрібно зняти негативні емоції.

2. Конфронтація (суперництво) у конфлікті. Це активний, майже агресивний наступ, коли людина, прагнучи задовольнити власні інтереси, не

⁹⁰ Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамушенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища школа, 2004. – С. 245-251.

зважає на інших. Така поведінка може використовуватися, коли: педагог впевнений, що правий і поліпшить ситуацію; обмеження дій одного з учнів сприятиме захисту іншого учня чи групи; у критичній ситуації, що потребує миттєвого реагування; треба прийняти нестандартне рішення.

3. Стратегія пристосування. У цьому випадку людина прагне взаємодіяти з іншою людиною, не відстоюючи своїх інтересів. Корисна, коли: учителя не дуже хвилює результат; він прагне зберегти добрі стосунки з іншою людиною; впевнений, що інша людина має більшу рацію, або що для неї дуже важливий відповідний результат.

4. Компроміс. Це схильність не загострювати конфліктну ситуацію і частково поступатися своїми інтересами у конфлікті. Така стратегія є ефективною, коли: педагог прагне швидше розв'язати проблему; інші підходи до проблеми виявилися неефективними; потрібно зберегти стосунки.

5. Співробітництво. Це пошук взаємовигідних результатів і шляхів їх досягнення. Вчителю потрібно не лише самому прагнути до взаємодії, але й вчити цьому учнів, створювати умови для подолання їхнього невміння чи небажання взаємодіяти. Дана стратегія використовується, коли: розв'язання проблеми є справою дуже важливою для обох сторін; є необхідність встановити тривалі хороші стосунки; педагог має досить часу для розв'язання проблеми; обидві сторони прагнуть досягти найкращого результату; особи мають однакові владу, сили і можливості, і тому можуть разом шукати шляхи розв'язання проблеми.

Таким чином, будь-який варіант ефективний лише у відповідних ситуаціях, тому вчитель повинен враховувати конкретні обставини під час вибору стратегії педагогічної взаємодії. Розв'язання конфлікту, вибір способу вирішення проблеми, необхідно починати з уважного аналізу ситуації – виявити обставини і причини, що призвели до загострення стосунків, продумати свою поведінку і дії школяра. Це допоможе вчителю не лише знайти варіанти рішення, але й можливі шляхи попередження або погашення конфліктів. Аналізуючи ситуацію, основна увага повинна приділятися не вчинку, а особистості учня, пошуку шляхів налагодження взаємин з ним.

Оптимальний варіант розв'язання конфлікту, який потребує справжньої педагогічної майстерності, – це його **попередження**, відвернення, нестандартне вирішення педагогічної ситуації. Першим кроком тут може бути зняття психічного напруження. Способів є багато: прохання та вибачення, демонстрація симпатії, жарт, відволікання, переключення на інші об'єкти чи види діяльності. Під час обговорення проблеми слід пам'ятати про правила активного слухання, намагатися зрозуміти іншу сторону, дати їй відчуття, що її думки і почуття сприймаються як справжні, серйозні.

В окремих випадках для розв'язання конфлікту використовується посередник – третя, незалежна особа. У школі це найчастіше директор чи завуч. Але, на жаль, адміністративний вплив найчастіше не знімає суперечностей, тому конфлікт не розв'язується.

Використовуючи позитивну роль конфлікту у формуванні особистості, педагог може за необхідності спеціально створювати конфлікти. **Створення конфлікту** – це не штучне привнесення суперечностей, а стимулювання розвитку вже існуючої суперечності до її критичного стану. Приймаючи рішення про створення конфлікту, необхідно враховувати ряд умов: наявність суперечності, впевненість вчителя, що він матиме підтримку з боку учнів, висловлення протилежних думок обох сторін, володіння педагогом технологією розв'язання конфлікту, вдалий вибір моменту для створення і розв'язання конфлікту.

Важливо пам'ятати про те, що зважаючи на вік та багатший життєвий досвід педагога, він несе більшу відповідальність за розв'язання конфлікту. Крім цього, поведінка вчителя у конфліктній ситуації теж має виховний вплив на школярів, оскільки педагог завжди є зразком для дітей. Професійна позиція зобов'язує вчителя взяти на себе ініціативу у розв'язанні конфлікту і зуміти на перше місце поставити інтереси учнівської особистості.

Питання для самоконтролю

1. Що таке конфлікт?
2. Назвіть основні види конфліктів.
3. Чому виникають конфлікти у педагогічній діяльності вчителя?
4. Охарактеризуйте основні типи потенційних конфліктних ситуацій у школі.
5. Які негативні функції конфліктів Ви знаєте?
6. Чи може конфлікт відігравати позитивну роль у стосунках між людьми? Якщо так, то як саме?
7. Дайте характеристику можливим стратегіям педагогічної взаємодії у конфлікті.
8. За якої стратегії взаємодії у конфлікті максимально реалізуються власні інтереси? Інтереси іншої сторони?
9. Яка із запропонованих стратегій взаємодії у конфлікті є, на Ваш погляд, найефективнішою?
10. Чи може педагог спеціально створювати конфлікти? Якщо так, то з якою метою?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Тест (Чи конфліктна ви особистість?)⁹¹

На кожне запитання вибирайте одну відповідь.

1. У громадському транспорті розгорілася суперечка. Що ви робите?
А – не втручаюся;
Б – можу втрутитися, зайнявши позицію потерпілого;
В – завжди втручаюся.
2. На зборах і конференціях ви критикуєте керівництво за помилки?

⁹¹ Кукушин В.С. Введение в педагогическую деятельность: Учебное пособие. – Ростов н/Д: Издательский центр “МарТ”, 2002. – С. 184-185.

- А – ні;
Б – в залежності від особистого ставлення до нього;
В – завжди.
3. Ваш керівник пропонує свій план роботи, який здається вам невдалим. Чи запропонуєте ви власний план?
А – якщо інші вас підтримають, то так;
Б – звичайно;
В – ні.
4. Чи любите ви сперечатися зі своїми колегами, друзями?
А – тільки з тими, хто не ображається;
Б – так, але лише з принципових питань;
В – так, зі всіма і з будь-якого приводу.
5. Хтось намагається стати перед вами в черзі за стипендією чи зарплатою.
А – вважаючи, що ви не гірші за нього, ви намагаєтесь обійти чергу;
Б – обурюєтесь, але про себе;
В – відкрито висловлюєте своє обурення.
6. Уявіть собі, що розглядається раціоналізаторська пропозиція вашого колеги, в якому є смілива ідея, але присутні й помилки. Ви знаєте, що ваша думка буде вирішальною. Ваші дії?
А – висловитесь про плюси і мінуси цієї пропозиції;
Б – скажете про плюси цієї пропозиції і порадите дати можливість випробувати ідею;
В – будете лише критикувати.
7. Уявіть: свекруха (або теща) постійно говорить вам про необхідність заощаджувати, про вашу марнотратність, а сама раз за разом купує дорогі речі. Вона хоче знати вашу думку про свою останню покупку. Що ви їй скажете?
А – що схвалюєте покупку;
Б – що ця річ зроблена без смаку;
В – посваритесь з нею через покупку.
8. Ви зустріли підлітків, які вживають нецензурні слова і палять. Як ви відреагуєте?
А – не будете втручатися;
Б – зробите їм зауваження;
В – якщо це відбуватиметься у громадському місці, то відчитаєте їх.
9. У ресторані чи магазині ви помітили, що вас обраховують. Що ви зробите?
А – не дасте офіціанту чайових, а у продавця будете вимагати здачу, навіть дрібну;
Б – попросите, щоб він ще раз порахував;
В – влаштуєте скандал.
10. Ви в будинку відпочинку. Адміністрація займається сторонніми справами, не виконуючи своїх функціональних обов'язків. Чи вас це обурює?
А – так, але ви не висловлюєтесь;
Б – скаржитесь на них;
В – випліскуєте своє невдоволення на молодший персонал.
11. Ви сперечаєтесь зі своїм молодшим братом чи сестрою-підлітком і переконуєтесь, що вони мають рацію. Чи признаєте ви свою помилку?
А – так;

Б – ні;

В – який же у вас авторитет, якщо ви признаєтеся у своїй помилці?

Дешифратор:

За кожну відповідь “А” – 4 бали, “Б” – 2 бали, “В” – 0 балів.

Ключ:

До 14 балів. Ви шукаєте привід для суперечок, більшість з яких просто дріб'язкові. Любите критикувати, лише коли вигідно вам. Подумайте, чи не приховується за вашою поведінкою комплекс неповноцінності?

15-29 балів. Про вас кажуть, що ви – конфліктна особистість. Ви наполегливо відстоюєте свою думку, не дивлячись на те, як це вплине на ваші особисті та службові стосунки.

30-44 бали. Ви тактовні, легко уникаєте конфліктних ситуацій, намагаєтесь бути приемним для оточуючих, але коли вони потребують допомоги, не завжди наважуєтесь її надати. Можливо, ви всього вимагаєте тільки від інших.

2. Тест (визначення типових способів реагування на конфліктні ситуації)⁹².

За даною методикою американського психолога К.Томаса можна визначити свою здатність до конфронтації (суперництва), співробітництва, компромісів, уникнення конфліктів, пристосування у спільній діяльності.

Під кожним порядковим номером міститься два судження. Виберіть те з них, яке, на вашу думку, більше відповідає вашому способу дії у конфліктній ситуації. Відповідно букву А або Б обведіть кружечком.

1. А. Інколи я даю можливість іншим взяти на себе відповідальність за розв'язання складного питання.
Б. Замість того, щоб обговорити те, в чому наші думки розходяться, я намагаюся звернути увагу на те, з чим ми обидва згодні.
2. А. Я намагаюся знайти компромісне рішення.
Б. Я намагаюся владнати конфлікт із врахуванням всіх інтересів іншої людини і моїх власних.
3. А. Зазвичай, я наполегливо прагну добитися свого.
Б. Інколи я жертвую своїми власними інтересами заради інтересів іншої людини.
4. А. Я намагаюся знайти компромісне рішення.
Б. Я намагаюся не зачепити почуття іншої людини.
5. А. Уладнюючи суперечливу ситуацію, я весь час намагаюся знайти підтримку в іншого.
Б. Я намагаюся зробити все, щоб уникнути непотрібної напруженості.
6. А. Я прагну уникати напруженості для себе.
Б. Я прагну добитися свого.
7. А. Я намагаюся відкласти розв'язання спірного питання для того, щоб з часом розв'язати його остаточно.

⁹² Методики психодіагностики в спорті / Под ред. Марищува В.Л. и др. – М.: Просвещение, 1990. – С. 116-118.

- Б. Я вважаю можливим чимось поступитися, щоб добитися іншого.
8. А. Зазвичай, я наполегливо прагну добитися свого.
Б. Я спочатку намагаюсь визначити всі порушені інтереси і спірні питання.
9. А. Думаю, не завжди варто хвилюватися через якісь виявлені розбіжності.
Б. Я докладаю зусилля, щоб добитися свого.
10. А. Я твердо прагну добитися свого.
Б. Я намагаюся знайти компромісне рішення.
11. А. Перш за все я прагну ясно визначити, з чого складаються всі порушені інтереси і спірні питання.
Б. Я намагаюся заспокоїти іншого і насамперед зберегти наші стосунки.
12. А. Часто я уникаю займати позицію, яка може викликати суперечку.
Б. Я даю можливість іншому в чомусь залишитися при своїй думці, якщо він також іде мені на зустріч.
13. А. Я пропоную середню позицію.
Б. Я наполягаю, щоб все було зроблено по-моєму.
14. А. Я повідомляю іншому свою точку зору і запитую у нього про його погляди.
Б. Я намагаюся показати іншому переваги і логіку моїх поглядів.
15. А. Я намагаюся заспокоїти іншого і зберегти відносини.
Б. Я намагаюся зробити все необхідне, щоб уникнути напруженості.
16. А. Я намагаюся не зачепити почуття іншого.
Б. Я, зазвичай, намагаюся переконати іншого в перевагах моєї позиції.
17. А. Зазвичай, я прагну добитися свого.
Б. Я намагаюся зробити все, щоб уникнути непотрібної напруженості.
18. А. Якщо це зробить іншого щасливим, я дам йому можливість настояти на своєму.
Б. Я дам іншому можливість залишитися при своїй думці, якщо він піде мені назустріч.
19. А. Перш за все я спробую визначити те, з чого складаються всі порушені питання та інтереси.
Б. Я намагаюся відкласти спірні питання для того, щоб з часом вирішити їх остаточно.
20. А. Я намагаюся перш за все подолати наші розбіжності у думках.
Б. Я намагаюся знайти найкраще поєднання переваг і втрат для нас обох.
21. А. Ведучи переговори, намагаюся бути уважним до іншого.
Б. Я завжди прагну до прямого обговорення проблеми.
22. А. Я намагаюся знайти позицію, яка знаходиться посередині між мною та іншою людиною.
Б. Я відстоюю свою позицію.
23. А. Як правило, я піклуюся про те, щоб задовольнити бажання кожного з нас.
Б. Інколи я надаю можливість іншим взяти на себе відповідальність за розв'язання спірного питання.
24. А. Якщо позиція іншого здається йому дуже важливою, я намагаюся іти назустріч йому.
Б. Я намагаюся переконати іншого піти на компроміс.
25. А. Я намагаюся переконати іншого у своїй правоті.
Б. Ведучи розмову, я намагаюся бути уважним до аргументів іншого.
26. А. Я, зазвичай, пропоную середню позицію.
Б. Я майже завжди прагну задовольнити інтереси кожного з нас.

27. А. Часто прагну уникнути суперечок.
Б. Якщо це зробить іншу людину щасливою, я дам їй можливість настояти на своєму.
28. А. Зазвичай, я наполегливо прагну добитися свого.
Б. Уладнуючи ситуацію, я, зазвичай, прагну знайти підтримку в іншого.
29. А. Я пропоную середню позицію.
Б. Думаю, що не завжди варто хвилюватися через можливі розбіжності в думках.
30. А. Я намагаюся не зачепити почуття іншого.
Б. Я завжди займаю таку позицію в суперечці, щоб ми разом змогли досягти успіху.

Обробка даних. Відповідно до ключа підрахуйте, скільки обведених вами букв – варіантів відповіді співпадає з тим, які дані у бланку відповідей, по кожному із п'яти способів реагування: суперництво (СП), співробітництво (СР), прагнення до компромісу (КМ), уникнення конфліктів (УН), пристосування до інших (ПР).

Бланк відповідей і ключ питальника

№ питань	СП	СР	КМ	УН	ПР
1.			Б	А	
2.		Б	А		
3.	А				Б
4.			А	Б	
5.		А		Б	
6.	Б			А	
7.				А	Б
8.	А	Б			
9.	Б			А	
10.	А		Б		
11.		А			Б
12.		Б		А	
13.	Б		А		
14.	Б	А			
15.				Б	А
16.	Б		А		
17.	А			Б	
18.			А		Б
19.		А			Б
20.		А			Б
21.		А			Б
22.	Б		А		
23.				Б	А
24.			Б		А
25.	А	Б			
26.			А		Б
27.			А		Б
28.	А	Б			
29.			Б	А	
30.		Б	А		

3. Типи конфліктних ситуацій

Проаналізуйте запропоновані конфліктні ситуації, відповідаючи на запитання:

- що стало причиною конфлікту?
- до якого типу можна віднести дану конфліктну ситуацію (конфлікт діяльності, поведінки чи відносин)?
- чи можна було запобігти конфлікту? якщо так, то як саме?

1. Урок математики в 4 класі. Біля дошки двоє хлопчиків виконують індивідуальні завдання. Одному з них, очевидно, важко дається робота: часто витирає написане, оглядається на дітей. Вчителька перевіряє виконання завдань учнями. Підходить до цього хлопчика і каже: “Ну от, завжди він так, цей Олег! Подивіться, нічого-то він не знає!” Олег спалахнув, зі злістю крикнув: “От і вчись сама!” – і вибіг з класу.

2. Молода вчителька працювала класним керівником. З дітьми, як їй здавалося, було повне взаєморозуміння. На запитання: “Як вона звекає до класу?” – завжди відповідала, що в неї все добре. Одного разу прийшла до школи в піднесеному настрої, сказала, що в неї день народження. У такому настрої прийшла в клас, очікуючи, що діти помітять це. Вчителька почала урок, але коли почала писати на дошці, крейда заскрипіла – дошка була чимось натерта. У вчительки різко змінився настрій: “Хто це зробив?” Мовчання. “Невдячні! Я все робила для вас, часу не жаліла, а ви...” У клас були запрошені батьки, адміністрація, щоб з’ясувати, хто це зробив. Але діти мовчали. Тоді вчителька сказала, що в похід вони не підуть. Після цього клас став некерованим, а вчителька залишила школу.

3. На уроці вчителька зробила зауваження учневі, який не займався. Він не реагував, продовжував стріляти папірцями в учнів. Вчителька попросила його вийти з класу. Він грубо відповів і не вийшов. Вчителька припинила урок. Клас почав шуміти. Усі займалися своїми справами. Через 20 хвилин урок закінчився. Вчителька сказала, що увесь клас залишає після уроків. Всі зашуміли.

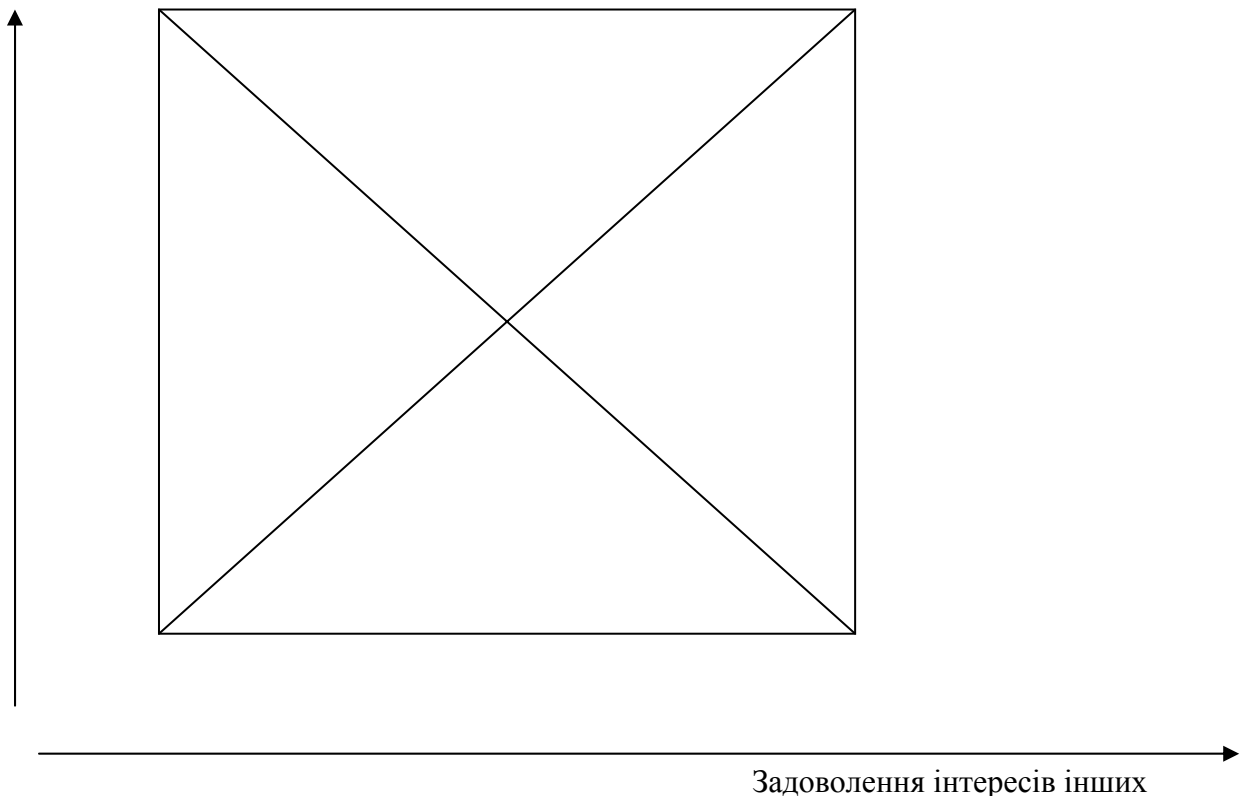
4. Хлопчики зранку почали вмовляти дівчаток втекти з двох останніх уроків, щоб подивитися по телевізору закінчення цікавого фільму. З четвертого уроку дівчата втекли, але троє з них повернулися, а хлопчики теж залишилися на уроках. Наступного дня класний керівник залишила всіх дівчат, які пішли з уроків, викликала їхніх батьків, почала соромити. Дівчата мовчали. Нарешті одна з них встала і сказала: “Скажіть, а що нам треба було зробити? Ми ж домовилися всі разом піти з уроків. Якби ми не пішли, це було би підлістю по відношенню до хлопців. Чи не так?” Дорослі не чекали такої відповіді. Взаєморозуміння досягнуто не було.

5. У 10 клас прийшла учениця з іншої школи. Дівчинка принципова, чесна, вчилася на “9”, “10”, “11”, крім німецької мови. З вчителькою німецької мови виник конфлікт, тому дівчинку виганяли з уроків і вона стала невстигаючою з німецької мови.

4. Квадрат

В основу визначення основних стратегій взаємодії у конфлікті К.Томас поклав співвідношення між увагою людини до інтересів інших людей і захистом особистих інтересів. Кожного разу, обираючи конфронтацію, співробітництво, уникнення, пристосування чи компроміс, ми певною мірою намагаємося реалізувати власні інтереси або даємо можливість настояти на своєму нашим опонентам. Ці п'ять основних стратегій у поведінці К.Томас і Р.Кілмен представили схематично⁹³. Спробуйте слідом за американськими психологами розмістити п'ять стратегій взаємодії у п'яти точках: в чотирьох кутах квадрата та в точці перетину його діагоналей.

Задоволення власних інтересів

5. Ділова гра “Педагогічний консилиум”

Ситуація для обговорення на “педагогічному консилиумі”⁹⁴:

Слава Бородюк, учень X класу, на уроки приходив, коли хотів. Відчиняв двері, наче в себе вдома, і, не питаючи ні в кого дозволу, сідав на своє місце. Сидів, точніше, напівлежав за останньою партою. Деяких вчителів ще так-сяк слухав, але на зауваження більшості не звертав ніякої уваги. Його хотіли виключити зі школи, але міськвно не дав дозволу. Сказали, що треба виховувати. На жаль, зрушень у поведінці Слави не відбувалося. Ніна

⁹³ Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища шк..., 2004. – С. 143.

⁹⁴ Синиця І.О. Педагогічний такт і майстерність учителя. – К.: Рад. шк., 1981. – С. 282-286.

Василівна, новий класний керівник, не захотіла миритися з його поведінкою. Коли Слава з'явився серед уроку, вона стала перед ним і рішуче сказала:

- Серед уроку заходити до класу я вам не дозволю. Чекайте, коли він закінчиться.

Бородюк відповів, що він не в гості прийшов, а до себе в клас, потім він відсторонив рукою Ніну Василівну так, що вона ледве не впала, і спокійно пішов на своє місце.

- Ви – хуліган! – не стерпіла Ніна Василівна.

- А з “хуліганями” легше, – вже похмуро кинув Бородюк. У школі учні, а не хулігани. Вчительці не завадило б знати про це.

Директор вирішив провести “педагогічний консилиум”. Запросити на нього Бородюка, його маму, актив класу.

Для проведення ділової гри необхідно визначити групу студентів, які інсценують педагогічний консилиум, і розподілити ролі.

Дійові особи: директор школи, завуч, класний керівник Ніна Василівна, Слава Бородюк, його мама, актив класу, вчителі-предметники – спеціалісти з основних проблем педагогічної майстерності (застосування педагогічного впливу, постановка педагогічних вимог, педагогічний такт і тактика вчителя, забезпечення зворотного зв'язку, розв'язання педагогічних конфліктів) та експерти, які по завершенні педагогічного консилиуму оцінюють роботу всіх його учасників.

МАЙСТЕРНІСТЬ ПЕДАГОГА У ПРОВЕДЕННІ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ БЕСІДИ

ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЛОК

Своєрідність професії вчителя полягає в тому, що йому постійно доводиться взаємодіяти з іншими учасниками педагогічного процесу: учнями, їхніми батьками, колегами по роботі, адміністрацією тощо. Організація такої взаємодії потребує неабияких умінь та зусиль педагога, оскільки причинами для проведення індивідуальної бесіди найчастіше стають не приємні події та успіхи вихованців, а різноманітні проблемні ситуації.

Індивідуальна бесіда – це взаємодія з учнем (батьками, колегами), спрямована на пошук шляхів співробітництва для стимулювання розвитку учнів⁹⁵. Тобто, педагог в процесі бесіди не повинен лише повідомляти певну інформацію, нав'язувати власну думку, давати іншим вказівки. Його основна мета – надання допомоги, забезпечення спільного аналізу та пошуку ефективних шляхів вирішення проблеми, надання можливості співрозмовнику робити власний вибір та нести за нього відповідальність.

Для того, щоб полегшити вчителеві процес спілкування, забезпечити взаєморозуміння під час індивідуальної бесіди, Л.Філоновим⁹⁶ було розроблено спеціальну **методику контактної взаємодії**, реалізуючи яку, ініціатор спілкування може досягти ефективної взаємодії навіть всупереч початковому опору співрозмовника.

Наведені **стадії** контактної взаємодії можна розглядати як **етапи організації індивідуальної бесіди**.

1. Накопичення згод. Завдання цього етапу спілкування – нейтралізація настороженості, напруження, тривожності партнера, подолання бар'єрів спілкування. Для цього потрібно обирати для бесіди нейтральний матеріал, уникати спірних тем, ставити запитання, на які співбесідник даватиме лише позитивні відповіді, "прочитувати" стан співрозмовника ("Ви, я бачу, стривожені").

2. Пошук спільних інтересів. На цій стадії важливо виявити погляди, що збігаються, подібність позицій, однакові захоплення, теми для розмови, однаково прийнятні для обох сторін.

3. Прийняття особистих якостей і принципів співрозмовника. Мета цієї стадії: дати можливість партнерам по спілкуванню показати себе у вигідному світлі. Тут важливо, щоб учитель продемонстрував: незалежно від реального стану справ він беззастережно приймає ті позитивні якості, які приписує собі співрозмовник.

⁹⁵ Основи педагогічної майстерності: навчально-методичний посібник / Е.І.Федорчук, Т.І.Конькова, В.В.Федорчук, В.О.Заремба; За заг. ред. Е.І.Федорчук. – Кам'янець-Подільський: АБЕТКА, 2006. – С. 84.

⁹⁶ Филонов Л.Б. Психологический контакт педагога и учащегося как условие успешной профилактики отклонений в поведении школьников // Психологическая профилактика недисциплинированного поведения учащихся. – К., 1989. – С. 238-251.

4. Виявлення рис, негативних для взаємодії. На цьому етапі педагог може поділитися своїм занепокоєнням з приводу проблемної ситуації, нікого при цьому не засуджуючи, вдатися одночасно до самокритики, саморозкриття, демонструючи приклад характеристики недоліків.

5. Реалізація індивідуального підходу. На цьому етапі психологічне підґрунтя спілкування уже дозволяє підступатися до реалізації основної мети, заради якої проводиться індивідуальна бесіда. Тепер ініціатор спілкування може відверто говорити про те, що необхідно змінити (школяреві у його поведінці чи батькам у ставленні, поводженні з дитиною тощо). При цьому можна використовувати такі прийоми: підкреслення сумісних дій (“зараз вирішимо”), попереджувальні засоби (“я скажу, але ви не ображайтеся”), критичні зауваження, але з мінімумом повчальності.

6. Узгоджена взаємодія. Мета даного етапу: забезпечення міцного контакту, що є результатом зусиль обох сторін. Для цього можна використати наступні прийоми: звертання за порадою, пропозиція сумісного рішення, передбачення очікуваного.

Отже, щоб індивідуальна бесіда була успішною, вчитель повинен пам’ятати про те, що не можна починати розмову одразу з повідомлення негативних аспектів проблемної ситуації, з приводу якої була ініційована розмова. Бесіду слід розпочинати з нейтральних тем, питань, що цікаві обом співрозмовникам, наголошувати на позитивних моментах у поведінці, особистих якостях школярів тощо. А результатом розмови обов’язково має бути спільне рішення партнерів по спілкуванню, своєрідна угода: що кожен із співрозмовників буде надалі робити, якої лінії поведінки дотримуватися для вирішення існуючої проблеми.

Крім цього, можна звернутися до спеціальної Пам’ятки, створеної на допомогу вчителю (Дод. 4). Цікавим і корисним може стати і ознайомлення з Пам’яткою для батьків, яких вчитель запросив на розмову в школу (Дод. 5).

Дотримуючись нескладних порад і етапів організації спілкування, можна сподіватися, що індивідуальна бесіда пройде вдало, а проблема знайде своє розв’язання. Але іноді буває так, що якесь недоречне слово, вираз чи погляд можуть зіпсувати уже налагоджену систему стосунків. Для того, щоб такі дрібниці (а у взаємодії між двома людьми дрібниць не буває!) не зруйнували бесіду, варто пам’ятати про **чинники, які ускладнюють спілкування**:

- *прогнози* (спричиняють страх, образу, ворожість): “Якщо ти не будеш добре поводитися, тебе виженуть зі школи”; “Якщо ваш син не виправиться, його поставлять на облік у дитячій кімнаті міліції”;
- *накази, безапеляційні розпорядження* (підкреслення своєї влади над іншими): “Я даю тобі два тижні, щоб ти виправив двійку і став слухняним”;
- *негативна критика*: “Ти недостатньо старанно працюєш”; “Як можна бути таким неорганізованим?”; “Ви погано виховуєте свою дитину”;
- *образи, образливі порівняння, прізвиська*: “Таке питання може поставити лише тупа людина”; “Ти просто роззява, чого ще можна від тебе чекати?”;
- *апелювання до обов’язків*: “Ти повинен поводитися відповідним чином”; “Ти не маєш права так розмовляти”; “Ти мусиш добре вчитися”; “Ви не маєте права так зі мною розмовляти (повчати мене, погрожувати мені)”;

- *репліки-пасти* або *натяки* без розкриття важливої інформації: “Вихована людина не повинна так розмовляти з дорослим”; “Якщо ти поводитимешся добре, я зможу тобі допомогти” (але не вказується, як саме повинен поводитися співрозмовник);
- *допит*: “Розкажи мені, чим ти займаєшся у вільний час. Чого тебе навчають твої друзі? Про що ви говорите у цій компанії?”;
- *похвала з докором*: “Ти ж розумна людина, як же можна таке робити?”; “Ви ж освічена людина, як можна було допуститися такої помилки?”;
- *упереджений діагноз мотивів поведінки*: “У тебе немає бажання вчитися”; “Ти безсоромна людина, якщо таке робиш”;
- *ущипливі поради*: “Якби ти взявся за розум, було би краще”; “Залиш цю спортивну секцію, вона заважає тобі вчитися”; “Було би краще, якби Ви більше приділяли уваги Вашій дочці, а не займалися лише своїм бізнесом”;
- *переконання логікою*: “Нічого тут рюмсати, таке покарання цілком зрозуміле. Якщо ти так зробиш, то матимеш великі неприємності”; “Як виховували свою дитину – такий результат і отримали”;
- *відмова від обговорення питання або зміна теми*: “Та хіба це проблема? І ця дрібниця тебе так розхвилювала?”; “Це дуже цікаво. Але поговоримо краще про твої оцінки (про поведінку Вашого сина)”;
- *змагання*: “Та хіба це проблема? От у мене проблема складніша”;
- *заспокоєння запереченням*: “Усе мине, все колись закінчується, тому не слід хвилюватися”⁹⁷.

Звичайно, майстерність проведення індивідуальної бесіди не прийде до вчителя в один день, та й на успішність процесу спілкування часто будуть впливати різноманітні об’єктивні та суб’єктивні фактори. Але кожного разу педагог повинен пам’ятати про свою професійну відповідальність за результат. І з ким би ми не спілкувалися – чи з колегою по роботі, чи з учнем початкової школи – потрібно пам’ятати: перед нами Особистість, що потребує поваги і розуміння.

Питання для самоконтролю

1. Що таке індивідуальна бесіда?
2. З ким може проводитися індивідуальна бесіда?
3. Яка мета організації індивідуальної бесіди з батьками учнів?
4. З чого потрібно починати індивідуальну бесіду?
5. Яка мета другої стадії контактної взаємодії?
6. На якому етапі спілкування ініціатор розмови може говорити про проблему, що спонукала до зустрічі?
7. Що повинно стати результатом проведеної розмови?
8. Які поради з Пам’ятки для батьків педагог може використати для власної користі?
9. Від кого, на Ваш погляд, залежить успішність індивідуальної бесіди?
10. Що може ускладнювати спілкування вчителя з учнями чи батьками?

⁹⁷ Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища школа, 2004. – С. 280-281.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Школа і сім'я у вихованні дитини

На основі аналізу наведених нижче уривків та власного досвіду сформулюйте основні проблеми взаємовідносин школи та сім'ї. Визначте місце індивідуальної бесіди вчителя з батьками учнів у розв'язанні цих проблем.

Уклад сімейного життя... значно змінився... Багатьом це дає привід стверджувати, що колишнє життя було кращим, але не у цьому річ. Нагадали ми про колишній уклад сімейного життя лише для того, щоб відзначити, що діти раніше більше перебували у товаристві своїх батьків, що сімейне коло було тіснішим... Змінились умови суспільного життя, змінилось і життя родинне. Прогодувати та поставити на ноги сім'ю тепер важче,.. доводиться працювати більше, присвячувати роботі той відрізок часу, який наші предки віддавали родині. Звичайно, що втомлені, а іноді просто розбиті батьки повертаються в сім'ю для відпочинку, приходять роздратовані і зовсім не схильні до душевних розмов з дітьми.. З іншого боку, занепокоєння викликає і майбутнє дітей. Потрібно дати освіту, добре підготувати дитину до екзамену...

...Треба визнати, що життя значно змінилося і в результаті спілкування з дітьми стало менше, воно залишилося можливим здебільшого у ранні роки дитинства, а пізніше, років уже з 10-12, на дітей здійснюється значний зовнішній, позасімейний вплив, і дуже важливий період переходу їх у юнацький вік часто залишається поза увагою та спостереженням батьків.

(О.Н.Острогорський, педагог, письменник, 1898 р.)

Для глибоких роздумів про помилки й прорахунки, для відвертої громадянської розмови про виховання в конкретних умовах даної сім'ї є інша форма роботи – індивідуальна бесіда з батьками... Кожна сім'я має щось властиве тільки їй. Тому індивідуальні бесіди з матір'ю і батьком – бесіди без дітей – є органічною складовою частиною роботи нашої педагогічної школи. Я спеціально підкреслив слова – бесіди без дітей. Не треба ні в якому разі відкривати дітям труднощі й прикрощі, удачі й недогляди виховання – це, крім шкоди, нічого не принесе...

...Побувайте в сім'ї свого... вихованця..., відчуйте, що приносить дитині радість: тільки те, що дають їй старші, чи й те, що вона робить власними маленькими силами для інших. Якщо єдиним джерелом її радості є споживання благ, створених батьком і матір'ю, це дуже погано; вихованець ваш прийде до школи безсердечним. Поговоріть з батьками..., подумайте разом, як відкрити хлопчикові чи дівчинці інші джерела радості: посаджені ними дерево чи кущ троянди в саду..., створені ними акваріум, бібліотечка, куточок краси, в якому б відпочивали мати й батько. Знайте, що турбуючись про це, ви облагороджуєте дитяче серце, готуєте ґрунт для морального, розумового, естетичного, емоційного виховання в шкільні роки...

Ми повинні турбуватися, щоб у матері й батька було єдине уявлення про те, кого вони разом із школою виховують, а звідси і про єдність їх вимог, передусім – до самих себе. Добитися того, щоб батько і мати як вихователі виступали в єдності – це означає навчити мудрості материнської і батьківської любові, гармонії доброти і суворості, ласки і вимогливості. З великим тактом, не доторкаючись до особистого, часто болісного, ми прагнемо запобігти помилкам батьків у цій найтоншій сфері духовного життя. Там, де немає мудрості батьківської педагогіки, любов матері й батька калічить дітей. Ми на конкретних прикладах показуємо, яку велику шкоду приносить дітям любов замилювання, любов деспотична, любов відкupu.
(В.О.Сухомлинський)

Сьогодні дітей приводять у школу сучасні батьки з новою психологією. Вони відчули свої права і часто навіть намагаються керувати вчителями, нав'язуючи їм власні позиції та судження. Змінилася і внутрішня позиція педагогів. Вони вже не вважають можливим так однозначно, як раніше, висувати вимоги батькам від імені суспільства. До того ж не будемо забувати про становище вчителя. Емоційно напружена щодення робота, що вимагає високої кваліфікації, і низька оплата, повна відсутність соціального престижу. Усе це, звичайно, не підвищує авторитет серед батьків...

І батьки, і педагоги – кожен по-своєму – беруть участь у вихованні. У кожного є свої переваги у баченні дитини і у способах впливу на неї. Педагог має можливість спостерігати за нею під час спілкування з товаришами, вчителями, в ході навчання, тобто у тих ситуаціях, які здебільшого недоступні спостереженню батьків, тому вони, очевидно, і не мають повного знання про розвиток свого чада. Але вчитель не знає про життя дитини у сім'ї, не бачить її у спілкуванні з близькими та з самою собою, і у нього теж немає цілісної картини розвитку. Вчителі та батьки як партнери у вихованні доповнюють один одного. Їхній союз на користь дитини дає можливість виявити сильні сторони кожного та скоригувати свої помилки.

(І.Лаптева)

Не секрет, що особливі труднощі відчуває класний керівник у спілкуванні з батьками на батьківських зборах. Не секрет, що певна частина класних керівників навіть особливо не готується до них. Просто педагог бере класний журнал і по списку доповідає (“доносить”) батькам про успішність дітей, про їхні провini. Все відбувається на найпримітивнішому рівні.

(Л.Алексеева)

2. Пам'ятка для вчителя

Ознайомтесь із Пам'яткою, створеною на допомогу вчителю при проведенні індивідуальної бесіди з батьками (Дод. 4), та з Пам'яткою для батьків, яких вчитель запросив на розмову в школу (Дод. 5). На їх основі та, враховуючи інформацію про описані вище етапи організації індивідуальної бесіди, створіть власну Пам'ятку для вчителя, що готується до проведення індивідуальної бесіди з батьками.

3. Продовжимо розмову

Об'єднавшись у пари, змоделюйте продовження бесіди вчителя з учнем у даних ситуаціях.

1. Один із п'ятикласників, котрий вчиться погано, знову не виконав домашнього завдання. Учитель докірливо запитує:

- Олег, ну як ти допускаєш, щоб тобі весь час ставили двійки?

Хлопчик відповідає:

- А я стану відомим футболістом і буду грати в закордонних клубах. Мені там будуть платити великі гроші і без вашої алгебри.

2. Відмінниця Олена отримала трійку з англійської мови. І письмову роботу теж виконала посередньо. Це насторожило її класного керівника:

- Як так сталося?

- Та, – махнула Оленка рукою, – Наталя Василівна прискіпується до мене.

3. Петрик не встигав з української мови. Вчителька запропонувала йому позайматися додатково.

- Не турбуйтеся даремно. Не витрачайте часу. Мені ніщо не допоможе. Я ж нездібний.

4. На класних зборах. Класний керівник:

- Додам, що Іванов не хоче вчитися. Сьогодні я поставив йому чергову двійку.

Іванов піднімає голову і досить різко заявляє:

- Ви поставили двійку не лише мені, а половині класу. А називаєте тільки мене.

4. Бесіда з батьками

Утворивши пари, змоделюйте індивідуальну бесіду з батьком чи матір'ю учня, виходячи із запропонованих ситуацій.

1. Ви несподівано зустрічаєте одного зі своїх учнів на автовокзалі, де той збирає порожні пляшки. Цей хлопець нерідко пропускає уроки, посилаючись на те, що хворіє. Батьки не звертають уваги на його шкільні справи.

2. Класний керівник шукає відповідь на запитання: чому здібний хлопчик вчиться досить посередньо? Виявляється, батьки його жаліють, балують, ні до чого не примушують, вважаючи, що він і так втомлюється в школі.

3. Мати купила своїй дочці модну сукню і попередила: будуть з усіх предметів до кінця чверті оцінки, не нижче "8", – одягай сукню. Буде хоч одна "сімка" – не доторкайся до обновки.

4. Ви попросили кількох учнів затриматися після уроків, щоб допомогти в оформленні кабінету. Одна дівчинка рішуче відмовилася: “Мені ніколи, ви ж знаєте, я англійською займаюся. А якщо я залишуся, то ви будете мати справу з моїми батьками”.

5. Ви дізналися, що учениця вашого класу потрапила в погану компанію. Ви як класний керівник вирішили порозмовляти з кимсь із батьків дівчинки.

6. До вас у школу прийшла мати хорошого учня з образою, що її сина посадили з хлопчиком, який заважає слухати вчителя. Прохання матері – посадити її сина знову з відмінницею.

7. Після батьківських зборів до вас підійшла мати одного з учнів і у розпачі заявила: “Не знаю, що мені з ним робити. Нікого не слухає, уроки вчити не примусиш, тільки б гуляти...”

8. Дитину в сім’ї виховують мати і вітчим. Матеріально хлопчик забезпечений добре. Але стосунки в родині ускладнюються тим, що рідний батько часто дарує синові дорогі речі, гроші, обіцяє влаштувати поїздку за кордон. Хлопчик чутливо реагує на підтримку й стає зовсім неслухняним удома та в школі. Ви як класний керівник вирішили порозмовляти з батьком.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 2

Вправи для вдосконалення дихальної системи та поліпшення якостей голосу**Вправа 1. “Фіксований видих”**

Спробуйте після незначного спокійного вдиху зробити видих, прикриваючи повітря, що виходить з легенів, губами. При цьому не потрібно надувати щоки. Губи повинні бути зближені, а в середині між ними має залишатися маленька щілина, яку можна робити більшою або меншою, регулюючи тим самим струмінь повітря, що видихається. Піднесіть до рота руку, ніби тихенько її обдуваєте. Намагайтесь якомога довше дмухати на руку, зберігаючи при цьому до кінця видиху однаковий тиск повітря, що видихається.

Видихайте плавно і вільно, поки не з’явиться мимовільне бажання зробити вдих. Слідкуйте при цьому за правильною поставою і за абсолютною свободою плечового поясу, шії, рук, обличчя. Не втягуйте в себе повітря під час вдиху! У момент секундної зупинки мисленно накажіть м’язам, що відповідають за видих, розслабитись. Через ніс в легені швидко і вільно, без зайвих зусиль увійде невелика кількість повітря – цілком достатня для того, щоб знову можна було “дмухати на руку”.

Вправа 2.

Виконайте “фіксований видих” одночасно рахуючи “про себе”. Намагайтесь розподілити тривалість видиху на 10, 12, 15 і більше секунд.

Вправа 3.

Розподіляючи тривалість видиху на 15 секунд, рахуйте до 10 або 12 мисленно, а потім завершуйте рахунок вголос. Замість рахунку можна промовляти голосні звуки: а, о, у, е, и, і або прислів’я, скоромовку, вірш.

Вправа 4. “Форсований видих”

Вдихніть носом, зробіть швидкий, різкий видих через рот, намагаючись відразу викинути з легенів повітря. Ця дія повинна супроводжуватися шумом, що нагадує вихід пари з паровозного котла (намагайтесь ніби вимовити при цьому “ху” або “пфу”, не використовуючи звуку голосу). Спочатку рекомендується виконувати цю вправу не більше трьох разів підряд. Надалі кількість повторів можна збільшити до 7-10 разів, але не більше. Інакше може виникнути запаморочення.

Вправа 5.

Виконайте попередню вправу з тією різницею, що намагайтесь видихнути все повітря з легенів у три прийоми, трьома поштовхами, що слідуєть відразу один за одним. Не “добирайте” в легені повітря під час секундних зупинок і в процесі потрійного видиху. Потім зробіть швидкий вдих носом і повторіть вправу. При цьому обов’язково слідкуйте за поставою.

Вправа 6. “Теплий видих”

Вдихніть повітря через ніс, затримайте на мить дихання і почніть плавний, повільний видих через відкритий рот. Піднесіть руки до обличчя,

намагаючись зігріти їх своїм диханням. Потім, вдихнувши дуже швидко через ніс, продовжуйте видих. Зробіть так 5-6 разів підряд, намагаючись постійно відчувати на руках тепло свого подиху.

Вправа 7. “Свисток”

Ця вправа дозволяє здійснювати слуховий контроль за тривалістю і плавністю видиху. Вдихніть носом, а видихаючи повітря, відтворіть тихий, тривалий, монотонний свист. Губи не напружені. Намагайтесь якомога економніше розподіляти дихання. Звук не повинен змінюватися ні за висотою, ні за силою.

Вправа 8.

Глибокий короткий вдих. На видиху вимовляти звуки: ббб, ддд, ггг, бдг, дбг, гдб, зс, сз, пті, пб, дт, бп, тд, кг, гк, мн, нм, жш, шж, дж, дз. Вимовляючи звуки, слід уявити їхнє походження: робота відбійного молотка, бетонозмішувача, шум мотора тощо.

Вправа 9.

Глибокий довгий вдих. На видиху вимовляти звуки: жжжжжжжжжж, зззззззззз, нннннннннн, ммммммммммм. Уявляти політ бджоли, мухи, комара, великого жука.

Вправа 10.

На видиху промовляти звуки: ба-ба-ба-ба, бо-бо-бо-бо, бу-бу-бу-бу, бі-бі-бі-бі, би-би-би-би, бе-бе-бе-бе, бе-бе-бе-бе. Серії з чотирьох звуків вимовляти на одному регістрі й на однаковій висоті. Наступна серія – вище і так далі в межах голосового діапазону. Промовляючи вправу, слід уявляти “балакання” немовляти.

Вправа 11.

Довгий глибокий вдих. На видиху вимовляти звук уууууууууууу. Уявити собі гудіння теплохода.

Вправа 12.

Довгий глибокий вдих – і вимовляти склади: мам-мом-мум-мім-мем-мим. Уявити собі биття дзвонів.

Вправа 13.

Активне цілеспрямоване “мукання” із закритим ротом. Ця вправа сприяє правильному зімкненню голосових зв’язок і немовби “протищає” голос, вивільняє його від непотрібних якостей. Під час виконання вправи максимально працюють резонатори, насамперед лобносова та грудна порожнини.

Вправа 14.

“Ммм” з голосними і, а, е. За допомогою цієї вправи контролюється правильність звучання, досягнута в попередній вправі. Ці голосні (і, е, а) – головні звукоутворювачі для решти голосних. Вправу виконують спочатку довільно, а потім у супроводі музичного інструменту в межах доступного для голосу діапазону.

Вправа 15.

Звукова атака на голосних а, і, е. Після розминки за допомогою звука “м” необхідно домогтися чистого і точного звучання приголосних.

Вправа 16.

Вправа на звуках бба, ббі, ббе і так далі з іншими голосними. Ця вправа необхідна для досягнення дзвінкості з уже “розім’ятими” резонаторами і свідомо “введеними” зв’язками.

Вправа 17.

Присісти. Піднімаючись, вимовляти звук “с”. Або вимовляти під час вставання звуки: зу-і-е-а-о-и-у.

Вправа 18.

Посилання звуків на різну відстань. Покликати товариша – далеко; на середній відстані; близько. Так само покликати кішку.

ДОДАТОК 3

Основні гігієнічні вимоги до голосу

1. Пам'ятаючи, що голосові зв'язки зношуються, виснажуються, не слід їх напружувати чи змушувати працювати без відпочинку понад критичну для голосу часову межу.
2. Під час складання розкладу уроків слід враховувати, що втома голосового апарату виникає внаслідок викладання впродовж 3-4 годин роботи і зникає через 1 год. повного голосового спокою (це стосується вчителів зі стажем до 10 років). Вчитель з більшим стажем втомлюється швидше – через 2-3 години і відпочиває довше – до 2 год.
3. Після закінчення робочого дня педагог повинен протягом 2-3 годин уникати тривалих розмов. За необхідності мовлення має бути тихим, фрази короткі (лаконічні).
4. Оскільки краса і сила голосу залежать від органів дихання, гортані і резонаторних порожнин, слід подбати про їх скоординовану роботу, що можливе насамперед за умови їх доброго фізичного стану (здоров'я).
5. Слід звертати увагу на стан здоров'я верхніх дихальних шляхів, нервової системи, режим харчування. Голосовий апарат дуже чутливий до гострої їжі. Занадто гарячі, холодні, гострі страви, алкогольні напої, паління викликають почервоніння слизової оболонки ротової порожнини, глотки.
6. Монотонне мовлення втомлює м'язи голосового апарату, оскільки при такому мовленні функціонує лише одна група м'язів.
7. Кожну зміну голосових властивостей, зокрема зміни реєстрів, темпу, сили звучання треба здійснювати невимушено, без напруження (цим забезпечується працездатність органів голосоутворення) і непомітно для слухачів, чим можна домогтися переконливості, органічності нашого сприйняття і сприйняття слухача.
8. Шкідливим є вдихання крейдового пилу, тому ганчірка для дошки завжди повинна бути вологою.
9. Не можна швидко ходити в холодні дні після голосової роботи, оскільки при інтенсивних рухах дихання стає частішим, глибшим і більше холодного повітря потрапляє в дихальні шляхи.
10. Оскільки поліпшення тембру залежить і від нашої волі, то вона повинна підпорядковувати собі наш настрій, психологічні особливості, фізичний стан тощо.
11. Пам'ятайте, що паління та вживання спиртних напоїв чи наркотичних речовин негативно впливають на голос.

Індивідуальна зустріч з батьками: пам'ятка для педагогів.**Як поводитися, коли виникла проблемна ситуація,
і ви зустрілися з батьками для неприємної бесіди?**

- Намагайтесь ніколи не вживати вираз “викликати батьків до школи”! Ваша зустріч не повинна бути покаранням для дитини. Завжди **запрошуйте** їх для розмови. І обов'язково заздалегідь.
- Запрошуючи батьків до школи, запитайте себе: який я хочу отримати результат? Якщо просто виговоритись, засудити дії дитини чи методи виховання батьків, то цей шлях неефективний. Спробуйте знайти конструктивне рішення, адже це полегшить, насамперед, **вашу** роботу.
- Під час розмови в присутності дитини пам'ятайте: наскільки б вона не була винною, батьки завжди (у всякому випадку, на людях) повинні бути **адвокатами** своїх дітей. Двоє на одного – це нечесно!
- Не покладайтесь на чутки. Говоріть лише про **достеменно відомі факти**.
- Якомога більше **конкретики**! Намагайтесь не вживати невизначених виразів на зразок: “погано поводиться”, “не хоче вчитися”. Висловлюйтесь чітко і ясно: “Не виконав два домашніх завдання з математики”, “Відмовився відповідати на уроці хімії” і т.д. Тоді батькам легше буде проконтролювати подальшу навчальну діяльність дитини.
- Спільно з батьками визначте конкретні **кроки** цілеспрямованої дії. Якщо батьки зрозуміють, що ви можете їм надати реальну допомогу, їхня довіра до вас як до спеціаліста зросте. Вони будуть частіше звертатися до вас за порадою, а ви, в свою чергу, отримаєте чудову можливість прослідкувати за розвитком дитини в сім'ї.
- Пропонуючи можливі способи вирішення проблеми, не провокуйте дорослих на **насилля**, коли закінчиться “розбір польотів”, – цим ви лише налаштуєте дітей проти себе. У результаті діти докладуть усіх зусиль, щоб ваші майбутні зустрічі з батьками не відбулися.
- Обговорюючи неприємний вчинок дитини, запитайте у себе: чи немає тут **вашої** вини як мудрішої та досвідченішої людини? Діти багато чого роблять через незнання!
- Не ображайтесь, якщо батьки під час зустрічі будуть занадто емоційними. В решті решт, вони довіряють вам **найдорожче**, що у них є, – своїх дітей.
- Завершуючи зустріч, запитайте у себе: чи виправдались **очікування** її **учасників**? З яким почуттям батьки йдуть додому? Як подивиться на вас учень завтра?
- Пам'ятайте про **перспективи**. Врешті решт, діти виростають, їхні пустоці забуваються, а зіпсувати стосунки можна назавжди.
- І остання, найголовніша порада: **частіше посміхайтесь!** Це завжди якимось сприяє Діалогу...⁹⁸

⁹⁸ www.inter-pedagogika.ru/index.php

**Якщо вас викликали до вчителя
(поради психолога)**

Виклик до школи як для учня, так і для батьків – момент неприємний. Але не поспішайте звинувачувати дитину в усіх провинах. По великому рахунку, це серйозний іспит для мам і тат. І від того, як вони його здадуть, буде залежати їхня репутація в очах вчителя і дитини.

Для початку одягніться відповідно. Уникайте дорогих прикрас і екстравагантного вбрання. Темний костюм і краватка (для чоловіків) і класична спідниця з блузкою (для жінок) нададуть бесіді офіційності. Саме за зовнішнім виглядом учитель буде оцінювати вас, а значить, і вашу дитину.

Оцініть настрій учителя на початку бесіди. Якщо він сів з вами поряд за парту – розмова має бути дружньою. Залишився сидіти за столом, запросивши присісти навпроти, – очікуйте серйозного діалогу.

Під час бесіди використовуйте невербальний прийом "дзеркало". Якщо вчитель нахилив голову вправо, нахиліть свою вліво. Цей нехитрий прийом дозволяє зробити співбесідника більш поступливим. Щоб не ускладнювати розмову, не схрещуйте руки та уникайте пози "нога на ногу".

Висловлюйтесь коротко і по-діловому. Будьте готові до того, що викладач спробує зіштовхнути вас із вашою дитиною. Переговоріть з винуватцем перед походом до школи. Чітко сформулюйте власні заяви і пояснення. Пам'ятайте: чим довші ваші пояснення, тим більш винним ви здаєтесь і тим більше вірогідності спіймати вас на протиріччі.

Завжди робіть помітки. Чи то під час особистої бесіди, чи на батьківських зборах. Сам факт запису надасть вашому іміджу серйозності. І навпаки, ніколи не використовуйте диктофон, оскільки наявність записуючого засобу обов'язково налаштує співрозмовника на конфронтацію.

Задавайте відкриті запитання. "Що?", "Як?", "Чому?" дозволять учителю висловити свою думку, а вам – об'єктивно оцінити ситуацію. Уникайте запитань, на які можна відповісти коротко, і які, цілком вірогідно, можуть змусити вас зайняти захисну позицію.

Отримавши позитивну відповідь, рухайтесь далі. Якщо вчитель погоджується з вами, переключайтесь на інші теми, намагаючись дати їм позитивне забарвлення. Щоб знову не виникло суперечностей, не "копайте" надто глибоко.

Погоджуйтесь з малозначущими зауваженнями. Продемонструйте солідарність з класним керівником з непринципових питань.

Не перетворюйте бесіду в протистояння. Ви, ваша дитина і вчитель намагаєтесь досягти компромісу, а не виграти за всяку ціну. Проведіть паралель між собою (батьком) і вчителем. Якщо він буде довіряти вам як батькові (матері), дитині буде легше справитись з труднощами.

Не намагайтесь нічого довести. Навіть коли відчуваєте, що син (дочка) покараний незаслужено. Протистояння з учителем лише поглибить ситуацію, а наслідки відіб'ються на дитині.

Використовуйте ці поради для бесіди з начальством, якщо ви прийшли зі школи на роботу, а вас викликав шеф. Благо, ви вже в костюмі⁹⁹.

⁹⁹ Кондратович О. Якщо вас викликали до вчителя (поради психолога) // 2000. – 2004. - №50.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

АКТИВНЕ СЛУХАННЯ	108
БАР'ЄРИ СПІЛКУВАННЯ	87
ВІЗУАЛЬНЕ СКАНУВАННЯ	107
ВІЗУАЛЬНИЙ КОНТАКТ	47
ВНУТРІШНЯ ТЕХНІКА	14, 29
ГАЛЬМІВНІ ПРИЙОМИ	92
ГОЛОС	57-59
ГУМАНІСТИЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ	12, 13
ДИКЦІЯ	59-60
ДИХАННЯ	56-57
ЖЕСТИ	42, 43, 44-46
ЗАСОБИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	10
ЗВОРОТНИЙ ЗВ'ЯЗОК	106
ЗОВНІШНЯ ТЕХНІКА	14, 41
ІНДИВІДУАЛЬНА БЕСІДА	126-127
КЛЮЧОВІ ОПЕРАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНОГО ВПЛИВУ	94
КОНФЛІКТ	114-118
МЕТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	9
МЕТОД ФІЗИЧНИХ ДІЙ	31
МІЖСОБИСТІСНИЙ ПРОСТІР	49
МІМІКА	46
МОТИВИ	9
НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ	41
НЕПРОФЕСІОНАЛЬНЕ ПЕДАГОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ	85
НЕРЕФЛЕКСИВНЕ СЛУХАННЯ	108
ОБ'ЄКТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	9
ОПЕРАТИВНА ЗАДАЧА	19
ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНЕ СПІЛКУВАННЯ	86
ПАНТОМІМІКА	42
ПЕДАГОГІЧНА ВИМОГА	94-95
ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ	8
ПЕДАГОГІЧНА ЗАДАЧА	18
ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ	11
ПЕДАГОГІЧНА СИТУАЦІЯ	18
ПЕДАГОГІЧНА ТАКТИКА	100-101
ПЕДАГОГІЧНА ТЕХНІКА	12, 14
ПЕДАГОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ	85-87
ПЕДАГОГІЧНИЙ ВПЛИВ	92
ПЕДАГОГІЧНИЙ ТАКТ	100-101
ПЕДАГОГІЧНІ ЗДІБНОСТІ	12 13
ПРИЙОМИ ПЕДАГОГІЧНОГО ВПЛИВУ	92
ПРОФЕСІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ	12, 13
ПРОФЕСІОНАЛЬНЕ ПЕДАГОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ	85
РАПОРТ	106
РЕЗУЛЬТАТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	10
РЕЛАКСАЦІЯ	32
РЕФЛЕКСИВНЕ СЛУХАННЯ	108
РОЛЬОВІ ПОЗИЦІЇ	102
САМОНАВІЮВАННЯ	32
САМОРЕГУЛЯЦІЯ	30

СОЦІАЛЬНО-ПЕРЦЕПТИВНА ТЕХНІКА.....	75
СТВОРЮЮЧІ ПРИЙОМИ	92
СТИЛЬ СПІЛКУВАННЯ	87-89
СТРАТЕГІЧНА ЗАДАЧА	19
СУБ'ЄКТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	9
ТАКТИЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ.....	48
ТАКТИЧНА ЗАДАЧА.....	19
ТЕМПОРИТМ	60
ТЕХНІКА МОВЛЕННЯ	55
УВАГА.....	75-77
УЯВА	77-78
ФУНКЦІЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	10
ФУНКЦІОНАЛЬНО-РОЛЬОВЕ СПІЛКУВАННЯ.....	86

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамян В. Д. Засобами театральної педагогіки // Рідна школа. – 1993. - №1-12.
2. Амонашвили Ш.А. Здравствуйте, дети! – М.: Просвещение, 1988.
3. Атватер И. Я вас слушаю... – М.: Экономика, 1988.
4. Бабич Н.Д. Основы культуры мовлення. – Львів: Світ, 1990. – 232 с.
5. Барбина Е.С. Формирование педагогического мастерства учителя в системе непрерывного педагогического образования. – К., 1997.
6. Березовин Н.А., Коломинский Я.М. Учитель и детский коллектив. – Минск, 1978. .
7. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання. – К.: ІЗМН, 1998.
8. Булатова О.С. Педагогический артистизм. – М.: Издательский центр “Академия”, 2001. – 240 с.
9. Гиппиус С.В. Гимнастика чувств. – Л.-М.: Искусство, 1967. – 290 с.
10. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997.
11. Грехнев В.С. Культура педагогического общения: Кн. для учителя. – М., 1990. – 144 с.
12. Драйден Г., Вос Д. Революція в навчанні / Перекл. з англ. М.Олійник. – Львів: Літопис, 2005.
13. Духнович О.В. Народна педагогія // Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За ред. С.А.Литвинова. – К.: Радянська школа, 1961.
14. Зязюн І.А., Сагач Г.М. Краса педагогічної дії: навчальний посібник для вчителів, аспірантів, студентів середніх та вищих навчальних закладів. – К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. – 302 с.
15. Іржі Т. Мистецтво говорити. – К., 1986. – С. 99-100.
16. Исаев И.Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр “Академия”, 2002. – 208 с.
17. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. – М.: Педагогика, 1990. – 144 с.
18. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. – М.: Просвещение, 1987.
19. Кондратович О. Якщо вас викликали до вчителя (поради психолога) // 2000. – 2004. – №50.
20. Краткий справочник по педагогической технологи / Под. ред. Н.Е.Щурковой. – М.: Новая школа, 1997.
21. Крупенин А.Л., Крохина И.М. Эффективный учитель: Практическая психология для педагогов. – Ростов н/Д: Феникс, 1995.
22. Кузьмина Н.В., Кухарев Н.В. Психологическая структура деятельности учителя. – Гомель, 1976.
23. Кузьмина Н.В. Очерки психологи труда учителя. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – 167 с.
24. Кукушин В.С. Введение в педагогическую деятельность: Учебное пособие. – Ростов н/Д: Издательский центр “МарТ”, 2002. – С. 191-195.
25. Кухарев Н.В. На пути к профессиональному совершенству. – М.: Просвещение, 1990.
26. Кучерявец В.Г. Основы педагогічної майстерності. Практикум. Навчально-методичний посібник для студентів філологічного факультету заочної форми навчання. – Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. М.Гоголя, 2002. – 55 с.
27. Львова Ю.Л. Творческая лаборатория учителя: Из опыта работы. – М.: Просвещение, 1985. – 158с.
28. Макаренко А.С. Твори: В 5 т. – К.: Радянська школа, 1953. – Т. 5: Деякі висновки з мого педагогічного досвіду. Про мій досвід. – С. 209- 253.
29. Макаренко А.С. Твори: В 5 т. – К.: Радянська школа, 1953. – Т. 1: Педагогічна поема. – 707 с.
30. Методики психодиагностики в спорте / Под ред. Марищува В.Л. и др. – М.: Просвещение, 1990.
31. Мільто Л.О. Методика розв’язання педагогічних задач: Навч. посібник. – Х.: Ранок-НТ, 2004.
32. Моделирование педагогических ситуаций: проблемы повышения качества и эффективности общеобразовательной подготовки учителя / Под ред. Ю.Н.Кулюткина, Г.С.Сухобской. – М.: Педагогика, 1981.
33. Натанзон Э.Ш. Приемы педагогического воздействия. – М.: Просвещение, 1972.

34. Никольская С.Т. Техника речи: Методические рекомендации и упражнения для лекторов. – М.: Знание, 1987. – 80 с.
35. Ниренберг Дж., Калеро Г. Как читать человека, словно книгу: Пер. с англ./Общ. ред. Г.Х.Апсалямовой. – Казань: ХЦ “Инва”, 1991. – 64 с.
36. Обозов Н.П., Щепин Г.В. Психология работы с людьми: Советы руководителю. – К.: Изд-во политич. л-ры Украины, 1990.
37. Общая психология: Учеб. для студентов пед. ин-тов / А.В.Петровский, А.В.Брушлинский, В.П.Зинченко и др.; Под ред. А.В.Петровского. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1986. – 464 с.
38. Основы педагогического мастерства: Учеб. пособие для пед. спец. высш. учеб. заведений / И.А.Зязюн, И.Ф.Кривонос, Н.И.Тарасевич и др.; Под ред. И.А.Зязюна. – М.: Просвещение, 1989. – 302 с.
39. Основи педагогічної майстерності: навчально-методичний посібник / Е.І.Федорчук, Т.І.Конькова, В.В.Федорчук, В.О.Заремба; За заг. ред. Е.І.Федорчук. – Кам'янець-Подільський: АБЕТКА, 2006. – С. 84.
40. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища шк., 1997. – 349 с.
41. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища шк., 2004. – 422 с.
42. Педагогічна майстерність: Хрестоматія: Навч. посіб. / Упоряд.: І.А.Зязюн, Н.Г.Базилевич, Т.Г.Дмитренко та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища школа, 2006.
43. Пиз А. Язык телодвижений. – Нижний Новгород: Ай Кью, 1992. – 262 с.
44. Питюков В.Ю. Основы педагогической технологии. – М.: Госпедагенство, 1997.
45. Присакар В.В., Сіркізюк В.В. Педагогічна техніка у цілісній системі загальнопедагогічної підготовки вчителя: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут, науково-видавничий відділ, 1996. – 48 с.
46. Психологічний словник. – К.: Вища школа, 1987.
47. Пустовіт Л.О., Скопненко О.І., Сюта Г.М., Цимбалюк Т.В. Словник іншомовних слів. – К.: Довіра, 2000.
48. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. – СПб., 2000.
49. Ризз Г.И. Размышления о педагогической деятельности, культуре, мастерстве // Педагогика. – 1995. - №4. – С. 114-116.
50. Семенова Е.М. Тренинг эмоциональной устойчивости педагога. Учебное пособие. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002.
51. Синиця І.О. Педагогічний такт і майстерність учителя. – К.: Рад. шк., 1981.
52. Скурульський Р.П. Учитесь быть учителем. – М.: Просвещение, 1986.
53. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л.О.Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000.
54. Станиславський К.С. Моя жизнь в искусстве // Собр. соч.: В 8 т.- М.: Искусство, 1954. – Т. 1
55. Станиславський К.С. Работа актёра над собой // Собр. соч. Т. 2.
56. Сухомлинський В.О. Сто порад учителю // Вибрані твори: В 5 т. – К., 1976. – Т.2. – С. 419-654.
57. Техніка мови вчителя та гігієна його голосу: Методичний лист. – К.: Радянська школа, 1971. – 24с.
58. Томан І. Мистецтво говорити. – К., 1986.
59. Учителю о педагогической технике / Под ред. Л.И.Рувинского. – М.: Педагогика, 1987. – 160 с.
60. Филонов Л.Б. Психологический контакт педагога и учащегося как условие успешной профилактики отклонений в поведении школьников // Психологическая профилактика недисциплинированного поведения учащихся. – К., 1989. – С. 238-251.
61. Френе С. Избранные педагогические сочинения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 266-302.
62. Чернокозов И.И. Профессиональная этика учителя. – К.: Рад. школа, 1988.
63. Якубовська О.М., Гапійчук І.М. Основи дидактичної емоційної взаємодії. Навчально-методичний посібник до спецкурсу. – Вінниця: Велес, 2001. – 108с.
64. www.inter-pedagogika.ru/index.php
65. www.tspu.edu.ua/subjects/88/13/lect1_4.html